
Faragó Tamás

Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez

*A máramarosi példa**

BEVEZETŐ: A PESTISJÁRVÁNYOK KUTATÁSÁNAK JELENTŐSÉGE ÉS NEHÉZSÉGEI

A pestisjárványok jelentősége a demográfiai átmenet előtti
népességi folyamatok szempontjából

A pestisjárványok igen jelentős szerepet játszanak a 19. század utolsó harmadában induló demográfiai átmenet előtti korszak népességtörténetében. Egyrészt azzal a kétes dicsőséggel rendelkeznek, hogy olyan méretű halálozási kríziseket okoztak a hagyományos világban, melyek szintjét az ember okozta háborúk pusztítása, csak a 20. század világháborúi során tudta elérni. Kevésbé közismert viszont a történeti demográfiai kutatások azon megállapítása, hogy a pestisjárványok pusztításai időről-időre komoly mértékben megzavarták az érintett társadalom népesedési folyamatait. A régi világ legtöbb fertőző betegségekkel szemben, melyek főként a gyermekek között pusztítottak, a pestis nagyjából egyenletesen szántott végig a férfiak és nők, valamint a fiatalabb és idősebb korosztályok sorain, és időről-időre megtizedelt, megötödölt egy-egy generációt, sőt helyenként-időközönként egy-egy lokális társadalom tagjainak akár felét is elragadta. Nyilvánvaló, hogy a házasodások, születések, vándorlások helyi rendjét az ilyen népességvesztések évekig tartóan összezavarták. Megbomolhatott a házasodásra érett fiatalságban a férfiak és nők aránya, jelentősen csökkenhetett az előző nyomába lépő következő generáció mérete, ami a számukra hirtelen megnőtt gazdasági-társadalmi esélyek következtében a házasságok tömeges időbeli előrehozását és a termékenység megugrását eredményezhette. Egyúttal a járvány következtében ritkábban lakottá vált területek – hosszú távon kiszámíthatatlan demográfiai, társadalmi és kulturális következményekkel járó – szívóhatást fejtenek ki más, sűrűbben lakott vidékek nehezebben érvényesülni tudó, vándorlásra

* A Budapesti Corvinus Egyetem, a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete és az MTA–NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoportja „Halandósági válságok a 18–19. századi Magyarországon” címmel 2005. június 7-én tartott budapesti konferenciáján elhangzott előadás pestisre vonatkozó részének kibővített és jegyzetekkel ellátott változata.

kapható fiataljai felé. Mindezen, többnyire a népességnövekedés gyorsulását előidéző jelenség ellenére is előfordult azonban, hogy egy pestis sújtotta terület a járvány pusztításait számszerűen csak több év – súlyos esetben egy-két évtized – természetes szaporulatának segítségével tudta pótolni, a generációs létszámok ingadozása pedig esetenként akár több évtizedig is érezhető maradt.

Természetesen a pestisjárványok – az élet sok más folyamatához hasonlóan – komplex, sokarcú jelenségek, számos oldalról közelíthetők meg akkor is, ha döntően történetileg vizsgáljuk azokat. Van gazdaság-, társadalom-, mentalitás-, politika-, irodalom-, művészet-, orvos- és népességtörténeti megközelítésű olvasatuk is, hogy csak az ismertebbeket említsük.¹ Jelen alkalommal mi kizárólag az előbbieket mögött szárazabbnak, kevésbé látványosnak tűnő volta miatt inkább a háttérbe szorult történeti demográfiai megközelítésre kívánjuk figyelmünket összpontosítani. Világosan fogalmazva: nem vizsgáljuk a járvány gazdasági és társadalmi folyamatokra tett hatását, irodalmi és művészeti alkotásokban való visszatükröződését, a vallásra, a mindennapi gondolkodásra gyakorolt befolyását. Nem kívánunk részletesebb figyelmet szentelni a járvány okairól és annak gyógyításáról, gyógyszereiről folytatott vitáknak és elmékedéseknek, melyeket az egykorú és későbbi orvosi- orvostörténeti irodalom folytatott (és folytat manapság is).² Nem változtatunk az általunk tárgyalt járványok hagyományos „pestis” elnevezésén és nem megyünk bele olyan találgatásokba sem, hogy ezen belül annak melyik fajtája volt. (Ez amúgy is inkább orvostörténeti, mint demográfiai szempontból fontos.) De nem csak az orvostörténeti kitérőktől tekintünk el. Nem részletezzük a hatóságok közegészségügyi politikáját és rendelkezéseit, nem idézünk továbbá tömegesen horrorisztikus leírásokat a pestis pusztításáról. Sem közegészségügyi történeti kérdésekkel, sem a bulvárirodalomba tartozó sötét életképekkel nem kívánjuk élénkíteni elemzésünket. Maradunk alapvetően a járvány demográfiai oldalról történő, amennyire lehet, a tényekre szorítókozó vizsgálatnál. Sok tekintetben alapvetőnek tekintjük a magunk számára Massimo Livi-Bacci megállapításait és szempontrendszerét. Nevezett ugyanis a pestisre vonatkozóan négy kérdést tart alapvetőnek: a járvány epidemiológiai jellemzőit, földrajzi és kronológiai történetét, eltűnésének kérdését és rövid, illetve hosszabb távú demográfiai hatásait.³ Mielőtt azonban világosan megfogalmaznánk azokat

¹ E téren a pestis nem tekinthető egyedi jelenségnek. A vándorlás, a házasodás, vagy a család ugyanilyen bonyolult, sokarcú, nem csak a demográfiához, hanem többfelé kötődő jelenségek. Ahogy nem jelent feltétlenül népességtörténeti kutatást, ha valaki egy járványra történt mentális reakciókkal, vagy az egykorú orvosi receptek bemutatásával foglalkozik, ugyanúgy nem demográfiai, hanem társadalomtörténeti megközelítésnek tekintendő, ha a kutató egy közösség öröklődési viszonyait, vagy családszerkezetét annak népességi folyamatokra gyakorolt hatásának elemzése nélkül vizsgálja.

² A vita a 14. századi Fekete Halál epidemiológiai azonosításából indult ki és főként a körül forog, hogy a középf- és koraijkori pestisnek nevezett járványok azonosak-e a 19. század végén Kínában és Indiában pusztító pestissel. (A vitára vonatkozóan lásd Appleby 1980; Slack 1981; Twigg 1989; Scott–Duncan 2001; Cohn 2002; Carmichael 2003; MacKenzie 2003; Duncan–Scott 2005.)

³ Livi-Bacci 2000: 70.

a feladatokat, amelyeket jelen írás keretei között megkísérlünk megoldani, röviden át kell tekintenünk kutatásunk kiinduló feltételeit: a pestisjárványok kutatásának magyarországi helyzetét és azokat a forrásokat és módszereket, melyekkel élni szeretnénk, még pontosabban egyáltalán élni tudunk.

A pestisjárványok kutatásának helyzete és lehetőségei Magyarországon

Ami a korábbi pestistörténeti kutatásokat illeti, azzal csak röviden kívánunk foglalkozni. Egyrészt a Történeti Demográfiai Évkönyv 2005. évi kötetében megjelent írásunkban általánosságban összefoglaltuk a hazai járványtörténeti kutatások eddigi eredményeiről alkotott véleményünket,⁴ másrészt nagy vonalakban egyetértünk Őri Péter ugyanott megjelent pestistörténelmi irodalomról alkotott sommás megállapításaival is.⁵

Bár említések a pestis magyarországi pusztításairól már a középkor óta vannak,⁶ alaposabb járvány-elemzésekkel csak a 18. század elejétől induló korszakra nézve kezdődően rendelkezünk. Üdítő kivétel Őri Péter említett írása, mely részletesebben foglalkozik a 17. századi pestisek elérhető – szinte kizárólag városi – járványhalálózási adataival. Vagyis ha eltekintünk a pestis Erdélyben a 18. század második felében még többször bekövetkezett fellobbanásaitól, melyeket akkor már minden esetben viszonylag gyorsan és hatékonyan helyi keretek közé szorítottak, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy lényegében mindössze csak a két utolsó nagy hazai pestisről, az 1709–1711. és 1738–1743. éviről születtek nagyobb számban részletesebb feldolgozások.

Az 1709–1711. évi pestisjárványról kevesebb a forrásunk és ritkásabb a rá vonatkozó irodalom jegyzéke is. Thaly Kálmán ma már minden szempontból elavultnak számító összefoglalási kísérlete mellett⁷ gyakorlatilag csak a Pozsony városi járványról rendelkezünk olyan feldolgozással, mely demográfiai célokra is hasznosítható,⁸ a többi általunk látott írásnál ez a szempont sajnos nem játszik lényeges szerepet.⁹

⁴ Faragó 2005: 24–27.

⁵ Őri 2005: 117.

⁶ Magyary-Kossa 1929–1940; vö. Fügedi 1981.

⁷ Thaly 1879.

⁸ Vámosy 1901.

⁹ Nagy Lajos (1981) Pécsről írott tanulmányából a városi járványkórház működését és adminisztrációját ismerhetjük meg példamutató részletességgel, Benczik Gyula Vas megyei pestist tárgyaló rövid írása pedig alapjában leíró jellegű, járvány adatokat csak illusztratív módon közlő mű (Benczik 2000), csakúgy, mind Bodosi Mihály rövid dunántúli/somogyi pestistörténeti összefoglalója (Bodosi 1993). A Dunántúlon kívül eső más régióról szóló olyan munkát, amely az 1709–1711. évi pestisre vonatkozó néhány soros sztereotíp megemlékezésen túlterjedt volna, nem találtunk.

Valamivel jobb a helyzet az 1738–1743. között bekövetkezett pestisjárvány esetében. Erről már, köszönhetően a meggyarapodott forrásmennyiségnek, jóval több feldolgozás született, így ezek részletesebb felsorolására nem vállalkozunk. Vizsgálatunk szempontjából amúgy inkább az a fontos, hogy több olyan munka is született, amely kifejezetten e járvány népességi hatásával foglalkozik, vagy arra alkalmas adatokat közöl,¹⁰ Dávid Zoltán pedig a központi levéltári iratanyag segítségével megkísérelte pusztításának országos összegzését is.¹¹

Az említett feldolgozások a járvány demográfiai történetének megismeréséhez szükséges nagyon fontos építőkövek, de együtt nézve korlátaik is láthatóvá válnak. Dávid Zoltánt és Őri Pétert kivéve ugyanis mindegyik szerző elemzése lényegében egyetlen településre vonatkozik, melyek között mindössze egyetlen erdélyi falu lelhető fel, elsöprő többségük alföldi város, illetve mezőváros.¹² Vagyis, ha nem ragadunk bele e települések jogi kiváltságai közötti apró eltérésekbe, akkor azt mondhatjuk, hogy területileg, továbbá település- és gazdasági viszonyaik, valamint kulturális jellemzőik tekintetében (eltekintve az Alsó-Fehér megyei Magyarigentől) lényegében egy csoportba tartoznak. Csak egyetlen megye, az Alföld peremi Bihar adatainak teljes körű feldolgozása történt meg,¹³ de az elemzés itt sem végezte el a demográfiailag fontos szempontok mindegyikének vizsgálatát, a pusztítások számszerű rekonstruálásán kevéssel merészkedett túl (bár erre a források adtak volna lehetőséget).

Miért baj ez, kérdezheti az olvasó: van több, mint fél tucat településenkénti elemzésünk és forrásközlésünk, rendelkezünk egy, alsó határként elfogadható országos járványhalálozási becsléssel, és Őri Péter vizsgálata már nyitott a pestis demográfiai folyamatokra gyakorolt hatásának vizsgálata irányába is. Elégedetlenségünknek ennek ellenére több oka van. Ha visszatérünk Livi-Bacci fentebb röviden idézett kutatási szempontjaihoz, akkor az alábbi gondjaink lehetnek. Először is nem történt meg a járvány kronológiájának és terjedésének országos, illetve megyei szinteken érvényesnek tekinthető rekonstrukciója, kivéve a Dávid Zoltán összefoglalójában bemutatott öt megyét.¹⁴ Részben ebből következően lényegében tehát csak egy kosárnyi szórt adattal rendelkezünk, így nem választhatók szét, illetve nem ismerhetők meg az öt év esetenként elkülönülő időbeli és regionális fertőzési hullámai, és nem tudjuk térben megrajzolni a pestis terjedésének útvonalát (útvonalait). Mindezek hiányában természetesen nem igazán tudjuk ellenőrizni (és szükség esetén korrigálni) az egyedi halálozási jegyzékek illetőleg a Dávid Zoltán által közölt – ténylegesen 1745 körül készült,

¹⁰ A teljesség igénye nélkül hivatkozunk az alábbiakra: Kiss 1931, Kövér 1965, Dávid 1971, Kováts 1973, Moess 1975, Moess – M. Román 1980, Novák 1982, Őri 2005, Pakot 2005.

¹¹ Dávid 1973.

¹² Főként Debrecen, Kecskemét, Kiskunhalas, Nagykőrös és egyes hajdúvárosok alkotják a vizsgálatok terepét.

¹³ Dávid 1971.

¹⁴ Dávid Zoltán (1973) összefoglaló írásában Abaúj, Békés, Bihar, Szabolcs és Zaránd megyék pestis halálozási adatait településsoros formában is közölte, és ahol lehetséges volt, ott a járvány kitörésének és megszűnésének időpontját helységenként feltüntette.

de befejezetlenül maradt – országos összesítő meglevő, és pótolni hiányzó adatait. Pedig erre alighanem szükség lenne, mert az a benyomásunk, hogy nevezett szerző minden igyekezete ellenére a szóban forgó járvány pusztításának mértéke (a Magyarországra és Erdélyre becsült 250 ezer főnyi áldozat) alulértékeltnek mondható. Máramaros megye vonatkozásában ezt az elkövetkezendőkben bizonyítani fogjuk, de véleményünk szerint alapos vizsgálatra és kiegészítésre szorulnak Erdély 1739–1743 közötti pestis adatai, és minden bizonnyal alulreprezentáltak a Tiszántúl és a Temesi Bánság, sőt talán a Felvidék középső részének halálozási létszamai is.¹⁵

De nem csak a járvány útjának világos rajza és pusztításának pontosabb felmérése hiányzik. Tovább kellene menni azon az úton, amit a nemzetközi kutatás már évtizedekkel ezelőtt kijelölt,¹⁶ és ebből azt, amire egy demográfus képes, Őri Péter néhány városra vonatkozóan meg is kísérelte adaptálni. Több kérdést szükséges megvizsgálnunk. Először is meg kell néznünk azt, hogy a pestis következtében hogyan, milyen mértékben torzultak el a magyarországi demográfiai folyamatok. Másodszor ki kell derítenünk, hogy a pestis lefolyása mutat-e sajátosságokat, vagy a nyugat-európai kutatásokból már jól ismert mintákat követi. És itt nem elsősorban a már publikált hazai elemzésekben is gyakran szereplő járvány szezonális, illetve a halottak férfiak – nők, idősek – fiatalok szerinti megoszlására gondolunk. Ismereteink szerint ezek minden valószínűség szerint a járványra általánosan jellemző mintákat követik: nyári-kora őszi halálozási csúcs, minden évszázadot érintő halálozás, a nemek és korcsoportok közötti halandóság viszonylagos azonossága.¹⁷ Végül is a magyarországi pestisjárványok – legalább is a jobban ismert 17–18. századokban – azonosak a más országokban dúlókkal, így minden bizonnyal tüneteik,

¹⁵ A Tiszántúl és a Bánság esetében Dávid Zoltán próbálkozik a halálozási adatok korrekciójával, ezek azonban nem tűnnek eléggé megalapozottnak. Véleményünk szerint ugyanis a pestis esetében sokkal kevésbé lehet mechanikus jellegű becslésekkel élni, mint a szűkebb határok között mozgó népmozgalmi vagy népességnövekedési adatok esetében. A nagymértékű ingadozások már megyei szinten is szemmel láthatóak, ezért a becslésekhez igénybe kell venni a helyi forrásanyagokat, illetőleg a nem kvantitatív jellegű iratanyagot is (például a járvánnyal fertőzött települések névsorait), melyek sok esetben olyan megyékről is rendelkezésre állnak, amelyekre vonatkozóan egyelőre összefoglaló halálozási jegyzékeket nem sikerült találni.

¹⁶ A továbblépés egy része a történeti járványkutatás interdiszciplináris jellegének és team munkában történő megközelítésének újabban megfigyelhető erősödésében jelölhető meg (Scott – Duncan 2001, Signoli et al. 2002). Másik részét a járványok epidemiológiai szemléletet is alkalmazó részletes demográfiai elemzése, illetve főként népmozgalmi folyamatokra gyakorolt hatásának vizsgálata alkotja, mely már az 1970-es évek óta tart a nyugat-európai és amerikai kutatók körében. (Néhány, általunk módszertanilag fontosabbnak ítélt, e szemléletet képviselő munka: Hollingsworth és Hollingsworth 1971; Biraben 1975; Del Panta–Livi-Bacci 1977; Bradley 1977; Schofield 1977; Schofield 1979; Slack 1985; Benedictow 1987; Sharpe 1995). A demográfiai katasztrófák történetének utolsó 15 évi kutatását összegző, némileg eltérő olvasatát lásd Sohajda Ferenc írásában (Sohajda 2005).

¹⁷ Amennyiben a kor- és nem szerinti pestishalálozási adatok ettől a mintától eltérnek, akkor ezek megbízhatóságát – ti. a bejegyzések pontosságát és hiánytalanságát – ellenőrizni kellene, erre azonban nem sok példát találunk. A szerzők inkább csak a halálozások végösszegének adatait szokták vitatni.

lefolyásuk és következményeik is ugyanolyanok. Megítélésünk szerint, ami esetleg újdonság, illetve a nyugat-európai demográfiai mintáktól való eltérés lehet, az inkább a népmozgalmi folyamatokban bekövetkezett reakciók körében keresendő. Más kutatásokból tudjuk, hogy a házassági modell a Kárpát-medence túlnyomó részén a nyugatitól eltérő (a házasság – különösen a falvakban – itt jóval korábban következik be), részben ezzel összefüggésben valószínűleg magasabb a termékenység, és a 18. század első felében egy bevándorlási időszak kellős közepén vagyunk. Vagyis minden okunk meg van rá – bár ezt egyelőre adatszerűen még nem tudjuk igazolni –, hogy azt gondoljuk, miszerint a pestis pusztítását követő népesség-rekonstrukciós szakasz Magyarországon sokkal gyorsabb, sokkal eredményesebb lehetett, mint az ezzel párhuzamba állítható 17–18. századi, ekkoriban elég lassan növekvő népességű nyugat- és észak-európai társadalmakban. Nem tudjuk azt sem, hogy a pestis hogyan hatott a 17. század végétől megindult, a török háborúk időszaka alatt elnéptelenedett területek benépesítését célzó újratelepítési folyamatokra. Biztosak lehetünk azonban abban, hogy mind annak volumenét, mind annak irányait és időbeli hullámait nagymértékben befolyásolta. És itt jön be a vizsgálat gyakorlati megvalósításának kérdése, melyre e szövegszakasz alcímében a „lehetőség” szóval kívántunk utalni.

Ha tehát a pestis demográfiai vonatkozásait szeretnénk vizsgálni a Kárpát-medencében a 18. század első felében, akkor egyidejűleg több szempontot kell figyelembe vennünk. Először is a terület meglevő, kiindulási alapul szolgáló népességi és társadalmi viszonyait, melyek részben a középkorban, részben a török háborúk utáni helyzetben gyökereznek. Erre rétegződik rá az utóbbi területek településhálózat- és népességrekonstrukciójának folyamata, (mely természetesen a török háborúk által megkímélt vidékek népességére és társadalmára is hatást gyakorolt), valamint a pestis regionálisan eltérő súlyú pusztítása. Ha végül ehhez hozzá vesszük azokat a későbbi kutatási eredményeket, miszerint a termékenységi magatartás és a vándormozgalmak etnokulturálisan is befolyásoltak tűnő, egymástól kisebb – nagyobb mértékben eltérő kronológiákat, eltérő intenzitást és eltérő mintákat mutattak régióként, felekezetenként és nyelvi csoportonként,¹⁸ akkor könnyen belátható, hogy a 18. századi pestisjárványok kizárólag a mai Magyarország területére vonatkozó források, ezen belül az alföldi mezővárosok tapasztalatai alapján kellő mélységben nem elemezhetők úgy, hogy abból tágabb területre érvényes következtetéseket vonhassunk le. Vagy megelégszünk a kutatás regionális szintjével – bár őszintén szólva az említett mezővárosok mikroelemzéséből összegezhető tapasztalatokat önmagukban még arra sem tartjuk elégségesnek – és lemondunk arról, hogy e járványokat (és vele összefüggésben a népességtörténet egészét) országos, ha tetszik Kárpát-medencei szinten, összehasonlító módon is vizsgáljuk, vagy mind területileg, mind kulturális, mind társadalmi-települési jellemzők tekintetében bővítenünk kell vizsgálatunk spektrumát.¹⁹

¹⁸ Faragó 1998, 2000, 2001; Tekse 1969.

¹⁹ Ad absurdum természetesen a kérdés odáig is elvihető, hogy a rossz forrásadottságú, elmáradott, várostalan, idegen lakosságú peremvidékek népességével és társadalmával akár ne is fog-

Az a kisebb baj, hogy ha a fentebb vázolt igényeknek meg akarunk felelni, akkor például csak az 1738–1743. évi pestisjárvány veszteségeit összegző táblázatban kétségesnek ítélt megyéket (és a mai forrásőrzési gyakorlatot) figyelembe véve is öt ország legalább nyolc levéltárában kellene kutatnunk amellet, hogy tetemes méretű irodalomkutatást is szükséges végeznünk. Nagyobb problémát jelent, hogy a hiányzó pestishalálozások adatainak megállapításához, illetőleg a kétséges számok ellenőrzéséhez elengedhetetlen lenne több megyében az anyakönyvek vizsgálata is. Ha viszont ezt megpróbáljuk tervbe venni, akkor szembe-sülünk azzal a kellemetlen ténnyel, hogy az általánosságban vizsgálati modellként használt nyugat-európai kutatásokkal (és társadalmakkal) szemben erre a magyarországi források csak igen korlátozott mértékben alkalmasak. A Magyar Királyság szűkebb értelemben vett, Erdély és Horvátország nélküli területén ugyanis a 18. század első évtizedeiben nem egészen 3900 plébánia, anyaegyház és pópáság létezett, de ezek valamivel több, mint a fele még 1738-ban sem vezetett anyakönyvet. Ezen belül ekkoriban a görög keleti és görög katolikus népesség gyakorlatilag teljesen, a református több mint két-harmadrészt anyakönyvezetlen. Csak a valamivel több, mint háromnegyed részt anyakönyvezett római katolikusok azok, akiknek sorsa a pestisjárványok időszakában az anyakönyvek segítségével reprezentatív módon kutatható (1. táblázat). Természetesen az egyes felekezetek Kárpát medencei elhelyezkedésének sajátos területi és nyelvi rajzolata is van. Ebből következőleg a Keleti Kárpátok főként ruszin lakta vidékei, a vegyes lakosságú Délvidék és a nagyjából magyarlakta Alföld anyakönyveken keresztül gyakorlatilag kutathatatlanak tűnik. (Vagyis a korábban említett alföldi városok adatai ebben a tekintetben nem az átlagos, hanem a kivételes információkat jelentik. Nem sok következik belőlük még az alföldi falvak világára sem, nem beszélve a Kárpát medence egészéről.) A fenti problémák még élesebben jelentkeznek az 1708–1711. évi pestis vonatkozásában, az 1690–91. évi pestis pedig már a legfejlettebb anyakönyvezésű Dunántúl és Felvidék római katolikus anyaegyházainak is csak alig negyedében kutatható (1. ábra). Ráadásul a felsorolt, illetve a táblázaton és ábrán bemutatott adatok csak az anyakönyvek egykori létezését jelzik, azt nem, hogy az 1914 óta többször bekövetkezett felfordulások és „rendszerátalakítások” után ma ténylegesen hány anyakönyv érhető el a kutatók számára a valaha vezetettek közül.²⁰

A fenti megfontolások vezettek ahhoz, hogy egy olyan megyét, a Keleti Kárpátok hegyei között fekvő, alapjában görög katolikus ruszin és román lakosságú Máramarost, választottuk pestissel kapcsolatos kutatásaink színteréül, amely egyrészt a bizonytalan pestisadatokkal rendelkező, másrészt a gyakorlatilag anyakönyvekkel nem kutatható zónába tartozik. Kíváncsiak voltunk arra,

lalkozunk, nem e területek, e társadalmak, és e rétegek jelentik a változások fősodráit. Ezt azonban aligha fogadhatjuk el iránymutató szemléletnek.

²⁰ Eddigi kutatási tapasztalataink alapján biztosra vesszük, hogy a valaha létezett egykori anyakönyvek legalább tíz, Erdélyben és Kárpátalján 20 százalékánál is nagyobb része – indulási évétől függetlenül – ma már elérhetetlen, eltűnt vagy elpusztult a történelem 20. századi viharai során.

1. táblázat

*A plébániák/gyülekezetek anyakönyvezésének helyzete 1738 körül
a szűkebb értelemben vett Magyarországon (Erdély és Horvátország nélkül)*

	Felekezetek					
	Római katolikus	Görög katolikus	Refor- mátus	Evan- gélikus	Görög keleti	Összesen
	százalék					
Anyakönyvet nem vezet	23,7	96,0 ^{a)}	68,7	51,8	(100,0) ^{b)}	55,7
N (plébániák/ gyülekezetek száma összesen)	1611	822 ^{a)}	913	332	180 ^{b)}	3858
Régiók						
	Alföld	Délvidék és Arad	Dunántúl és Kisalföld	Felvidék	Keleti- Kárpátok	Összesen
Anyakönyvet nem vezet	69,1	87,4 ^{a) b)}	34,8	36,6	82,8	55,7 ^{b)}
N	811	286 ^{a) b)}	989	1021	751	3858 ^{b)}

a) A lugosi görög katolikus püspökség adatait becsültük

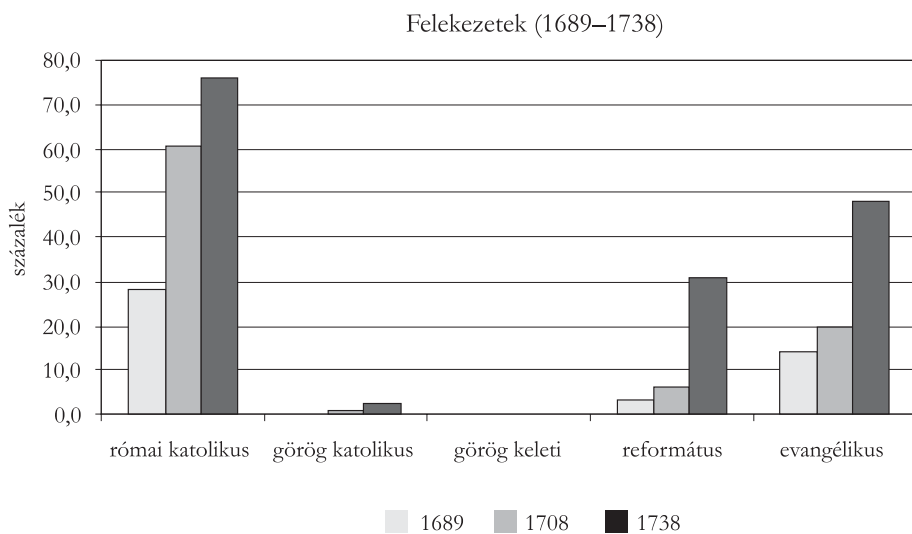
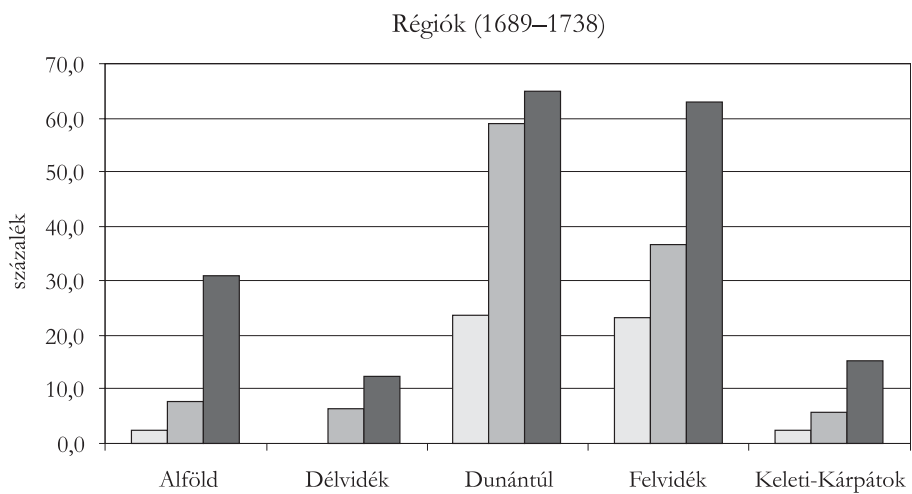
b) A görögkeletiek adata saját becslésünk. Egyházi névtáraik nem közlik az első világháború előtt sem a plébániák alakulására, sem az anyakönyvezés kezdetére vonatkozó adatokat.

Források: Tokody 1880, Poszvék 1903, Egyetemes névtár 1912, valamint a nagyváradi (1909), és a szamosújvári (1914) görög katolikus egyházmegyék sematizmusai után számítva.

hogyan az egyéb típusú forrásokból hogyan és milyen mértékben rekonstruálható a két utolsó magyarországi pestis helyi története és egyúttal kísérletet tettünk rá, hogy a 18. század első felében a történeti demográfia emblematisztikus forrásával, az anyakönyvvel nem rendelkező régiók számára – melyek, mint számításaink mutatják, ekkoriban még a Kárpát-medence több mint felét jellemezték – megpróbáljunk valamilyen módszer-együtttest kidolgozni, amely révén a témakör ilyen régiókban is vizsgálhatóvá válik. Az alábbiakban tehát elsősorban két kérdéscsoporttal kívánunk foglalkozni: az 1710–1711. évi és az 1738–1743. évi máramarosi pestisjárványok leíró jellegű ismertetésével, és amennyire lehetséges a járvány epidemiológiai és demográfiai jellemzésével. Eltekintünk a járvány orvostörténeti elemzésétől és a pestisjárványok megszűnésének kérdésétől, melyeket nem tartunk igazán a regionális kutatások témakörébe illeszkedőnek. Kénytelen-kelletlen, anyakönyvek hiányában természetesen el kell tekintenünk a pestis rövid és középtávú, népmozgalmi jelenségekre gyakorolt hatásának elemzésétől is, bár a járvány népességnövekedésre gyakorolt hatásának rövid vizsgálatát írásunk végén meg fogjuk kísérelni.

1. ábra

Az anyakönyvek alkalmassága az 1691–1742 közötti pestisjárványok vizsgálatára a szűkebb értelemben vett Magyarország

PESTISJÁRVÁNYOK MÁRAMAROSBAN

A pestisjárványok kronológiája a középkortól 1710-ig

Bár kétségtelen, hogy igazán akkor elemezhetnénk példaadóként a máramarosi pestisjárványok történetét, ha azt az 1347–1351 közötti Fekete Halál helyi vonatkozásainak bemutatásával indíthatnánk, de ez több ok miatt nem látszik lehetségesnek. Már az sem biztos, hogy ez a csapás az általunk vizsgálni kívánt területen egyáltalán bekövetkezett. Egyrészt Magyarországon a szórványos nyomok inkább arra mutatnak, hogy az ijesztő névre keresztelt járvány hazánkban sokkal enyhébb lefolyású volt, mint Nyugat-Európában.²¹ Másrészt aligha valószínű, hogy Máramarosban, mely a Fekete Halál időszakában 10 ezer km²-es, a kereskedelmi utaktól távol eső területen elszórt, körülbelül két tucat településből állt,²² a népesség kicsiny létszáma és meglehetősen ritka térbeli megoszlása egyáltalán lehetőséget teremtett tömeges járványhalálozás kialakulására.

Még inkább akadálya annak, hogy a középkor és a kora újkor máramarosi pestisjárványairól részletes és adatokban gazdag történetet kerekíthessünk, az erre vonatkozó források szinte teljes hiánya. Egy-egy említésünk van ugyan arról, hogy az 1550-es évek elején, 1571-ben, illetve 1586-ban pestisnek nevezett járvány pusztított a megyében, de konkrét demográfiai és/vagy epidemiológiai szempontból értékelhető adataink nem csak a 14–15. századra, hanem a 16–17. századra vonatkozóan sincsenek. A legkorábbi konkrét adat, az 1555. évi dica jegyzék 10 helységben 34 pestis miatt elnéptelenedett portát sorol fel, ez azonban legfeljebb egy korábbi járvány létezésére vonatkozóan elég bizonyosság,²³ annak méretére, területi elterjedésére, sőt bekövetkezésének időpontjára vonatkozóan sem ad lényegi információt. Az elbeszélő forrásokban, illetve a megye kivonatosan közölt 17. századi jegyzőkönyvi adatai között viszont egyetlen pestisre vonatkozó utalást sem találunk.²⁴ Más, közvetett információkkal sem rendelkezünk a pestisjárványok máramarosi jelenlétére vagy hatására vonatkozóan. Az egész megyét átfogó, a háztartásfők számát községsorosan megadó összeírások csak 1700-tól maradtak fenn,²⁵ így az összeírások adataira, illetve a készítésük

²¹ Fügedi 1981: 394.

²² Gyórfy 1998: 120–129.

²³ Bidermann 1862: I/73, Bélay 1943: 113. Nem kizárt egyébként, hogy hasonló ok, talán egy 1691. körüli pestisjárvány vezethetett az 1693. évi kamarai összeírásban szereplő, négy técsői utcában regisztrált 97 halott elhunytához. Lásd Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) E 156, UC 15:7. Sajnos az a megoldás sem segít a máramarosi pestis kronológiájának pontosításában, ha a megye környékének adatait kíséreljük meg használni: a rájuk vonatkozó 1568. és 1571. (Bereg megye), 1585-86. (Nyíregyháza) és 1679. (Bereg megye) évi pestisek szintén egymondatos említésekben maradtak ránk, így részletesebb elemzést ezek sem tesznek lehetővé. (Lehoczky 1996: 278, Fazekas 1979: 92.)

²⁴ Komáromy 1910: 161–186.

²⁵ Biztos, hogy háztartási részletességű községsoros adóösszeírást már 1616-ban is hajtottak végre a megyében, de ennek ránk maradt példánya olyannyira csonka és rongált állapotú, hogy

során írott megjegyzések esetleges pestisre vonatkozó információira sem számíthatunk a 18. század előtti időszakra vonatkozóan.

Ugyanígy nem rendelkezünk nagyváros vagy literátus hajlammal megáldott arisztokrácia, illetve értelmiség hiányában a helyi közegészségügyi viszonyokról informáló krónikákkal, naplókcal, önéletírásokkal – vagyis pestisjárványról szóló szöveges információkkal – sem. A 18. század előtti járványok pusztításának akár számszerű, akár elbeszélő formában történő megragadása tehát reménytelennek tűnik. Nem csoda, hogy a megye történeti összefoglalói a pestis tárgyalását a Rákóczi kori, 1709–1710. évi járvánnyal indítják.²⁶ Vagyis irodalmi tallózásunk eredményeképpen végül csak annyit mondhatunk, hogy Máramarosban a pestis minden valószínűség szerint már a 16–17. században is pusztított, de a járványokra vonatkozóan fennmaradt igen szórványos adatok sem epidemiológiai, sem demográfiai szemszögből nézve nem elemezhetőek.

A fenti sommás megállapításon akkor sem tudunk túllépni, hogy ha a nemzetközi kutatás talán legjobban bevált és a történeti demográfus számára a leghasznosabb és legrészletesebb információkat szolgáltató anyakönyvekhez próbálunk fordulni. A megye egyházszervezete ugyanis túlnyomórészt görög katolikus plébániákból áll, a római katolikus és zsidó népesség anyakönyveinek száma (lélekszámuk gyarapodásával összhangban) csak a 19. század közepén – második felében lesz figyelemre méltóbb. A görög katolikus egyház anyakönyvei pedig az ország többi területéhez hasonlóan itt is később indulnak és pontatlanabbak, mint a római katolikusoké, illetve a reformátusoké. Az egyházi névtárak alapján megállapítható, hogy a megye 19. század végéig keletkezett közel 180 felekezeti anyakönyve közül legfeljebb négyet vezettek az első 18. századi pestis idején, 1710 körül, és a következő (egyben utolsó) 1742. évi pestis idejéből is csak kilenc anyakönyv létezéséről tudunk. (Ráadásul ezek nagyobbik részét a lakosság törpe kisebbségét képező reformátusok és római katolikusok lelkészei vezették, mindössze két 18. század elején indult görög katolikus anyakönyv valamikori létezéséről van – nem teljesen megbízhatónak tekinthető – információnk.²⁷)

A gyakorlatban azonban sajnos a helyzet még ennél is rosszabb. A nagybányai levéltár helyben található jegyzékei alapján például megállapítható, hogy a Romániához csatolt települések anyakönyveinek közel fele a második világháborút követő fordulatok viharában vagy teljesen eltűnt, vagy hiányosan érhető

egyetlen járás adózó népessége sem rekonstruálható belőle maradék nélkül, így céljainkra alkalmatlannak látszik. (MOL F 49, no. 11.)

²⁶ Pap 1909, Filipaşcu 1997.

²⁷ Kétségekre két dolog is okot ad. Egyrészt semmilyen más forrás nem erősíti meg az egyházi névtár azon adatát, hogy ilyen korán indult görög katolikus anyakönyvezés előfordult. Lehet, hogy ez az adat összefügg azzal a jelenséggel, amely a 20. század elején több felekezet névtárában észlelhető: a minél több korábban létrejött gyülekezet és anyakönyv kimutatására irányuló archaizálási törekvéssel. Másrészt a görög szertartású máramarosiak tényleges uniójára csak az 1730-as években került sor (Cziple 1908: 60–65), előtte a papság túlnyomó része az anyakönyvezés korai megindításában nem különösebben jeleskedő görögkeleti egyházhoz tartozott, ami szintén gyengíti a 18. század eleji anyakönyvek létezésének feltételezését.

el, rendszerint legkorábbi, első köteteik hiányoznak. Ebből következőleg az 1742. évi pestis időszakában lezajlott népmozgalmi események vizsgálatára jelenleg mindössze a máramaroszigeti református anyakönyv áll rendelkezésre, amely nyilvánvalóan nem képes a sokszínű lakosság demográfiai mintáinak reprezentálására, az ezt megelőző időszakra nézve pedig egyetlen használható anyakönyv létezéséről sem tudunk.²⁸

2. táblázat

Pestisjárványok Kelet-Magyarországon és Erdélyben 1500 és 1771 között

Évkör	Tiszántúl és Kelet-Magyarország ^{a)}	Erdély	Áldozatok száma Erdélyben (fő)
1506–1510		+
1529–1530		+
1553–1555	+	+
1572–1577	+	+
1586–1588	+	+
1599–1603	+	+
1621–1623	+	+
1633–1634		+
1644–1646	+	+
1652–1656	+	+
1660–1664	+	+
1676–1679	+	+
1698–1699		+
1708–1711	+	+
1717–1720	+	+	120–130 000
1737–1743	+	+	41 722
1755–1757		+	4 303
1769–1771		+	1 204
Összesen	11	18	

a) Kifejezetten máramarosi adatokkal csak az 1709-től kezdődő időszakra vonatkozóan rendelkezünk.

Forrás: Ágoston 1998; Cernavodeanu–Binder 1993; Jancsó é.n.; Fazekas 1979; Iványi 1965; Lehoczky 1996; Magyar-Kossa 1931; Panzac 1986; Réthly 1962, 1970; Schultheisz–Tardy 1964.

Ha az adathiányon úgy próbálunk meg segíteni, hogy kissé tágabban határozzunk meg áttekintésünk területét, belevéve ebbe egész Kelet-Magyarországot és Erdélyt (2. táblázat), akkor a rendelkezésünkre álló töredékes adatokból

²⁸ Szerző 2006. őszi kutatásai során szerzett információk. Azt vélelmezzük, hogy az anyakönyvek kutathatósága, illetve fennmaradása a megye Ukrajnához tartozó részén sem lehet ennél sokkal jobb.

a pestisjárványokra vonatkozóan az alábbiak állapíthatók meg. A 16. század elejétől körülbelül 10–20 évenként menetrendszerűen végigpusztították a régiót, bár ezen belül a Tiszántúl és Kelet-Magyarország mintha valamivel kevesebbet szenvedett volna tőlük, mint a történeti Erdély. Gyakorisága alapján – amennyiben az adatok megbízhatóak, ami több, mindössze egy-két szavas információn alapuló esetben legalábbis kérdéses –, az adott területre nézve a pestis egészen a 17. század végéig, 18. század elejéig endemikusnak, azaz folyamatosan itt tartózkodó fertőzésnek tekinthető. Megállapításainkban azonban ennél tovább már nem igen mehetünk, mert részletes és járványtörténeti elemzésekhez alkalmas források és információk a tágabb régiót tekintve is ténylegesen csak a 18. század elejétől állnak rendelkezésünkre.

A továbbiakban más lehetőség hiányában tehát csak Máramaros megye két utolsó pestisjárványát vizsgáljuk, és elemzésünk során arra a két forráscsoportra hagyatkozunk, amelyek rendelkezésre állnak. Egyrészt a megye és a központi hatóságok vizsgálataira, jelentéseire – egy szóval a töredékesen ránk maradt közigazgatási iratok információira – támaszkodunk, másrészt a kritikus időszakban készült, részben közvetlen (a pestis terjedéséről, pusztításairól, illetve a védekezés intézkedéseiről és annak költségeiről készített jelentések és levélváltások), részben közvetett (a kritikus időszakot közvetlen megelőző vagy követő adóösszeírások), de valamiképpen a pestisre vonatkoztatható forrásokat próbáljuk meg vallatóra fogni.

Az 1710. évi pestis

Az első konkrét adatok, amelyből egy máramarosi pestis rekonstrukcióját megkísérelhetjük, az 1709–1710. évi járványra vonatkoznak. Eszerint 1705 és 1708 között Lengyelország keleti területein és a Balkánon már megfigyelhetők a járvány kibontakozásának első jelei, amely 1708-ban kezdi meg lassú terjedését Aradtól felfelé Magyarországon. 1709 áprilisában Kecskemétről, októberben Debrecenből és Kolozsvár környékéről, novemberben Szabolcsból, decemberben Ungvárról, 1710 januárjában Szatmár megyéből adnak róla hírt forrásaink. Máramarost valószínűleg 1710 tavasza környékén éri el. (1709 októberének közepén még egyik szemtanúnk Husztot és környékét pestistől mentesnek mondja, 1710 júniusának elején viszont a megye már azt írja, hogy a kór majd az egész vármegyét ellepte.) A megye első történeti összefoglaló kísérletének írója, Pap József úgy tudja, hogy a pestist a lengyelek hozták Máramarosba – mely alatt valószínűleg az akkor még Lengyelországhoz tartozó Galícia lakosait kell értenünk –, de annak fentebb vázolt terjedési vonala és menetrendje alapján elképzelhető egy délkeletről érkező fertőzési hullám is. 1710 szeptemberében még biztosan tart a járvány Máramarosban, mivel e hónapban értesülünk a huszti helyőrség „kihalásáról”, a só szállítás szüneteléséről, és ekkor kér adókedvezményt

a megye Rákóczitól a pestisre hivatkozva.²⁹ Minden valószínűség szerint azonban a járvány késő ősszel végleg megszűnik, mivel az 1710 november 25-i megyei közgyűlés arról határoz, hogy „szolgabíró atyánkfiai” hívják haza a „falukból elbállt és erdőkön tekergő lakosokat”.³⁰ A pestis tavaszi újbóli feléledésének már semmiféle nyoma nincs.

A pestis megye lakosságára gyakorolt hatásáról, az 1710 nyári – kora őszi állapotokról csak néhány drámai levélrészlet árulkodik,³¹ részletes, demográfiai-lag is értékelhető beszámolókat nem találunk. Rákóczi központi igazgatása érthető módon a szabadságharc ügyeivel, a katonai helyzettel van elfoglalva. Máramaros havonta legalább egyszer ülésező közgyűlése 1709–1711 között a már idézett, a járvány végét jelző határozaton kívül egyáltalán nem foglalkozik a pestis jelenlétével, vagy annak hatásával. A megye vezetésének tevékenysége főként arra szorítkozik, hogy a járványra hivatkozva folyamatosan adófizetés alóli mentességeket kér.³² A hallgatás, a nem cselekvés számunkra mintegy az érintettek eseményekbe való belenyugvását, a sors megpróbáltatásai elleni védekezés haszontalannak tekintését sugallja.³³ Talán e fásultság, e belenyugvás következménye az, hogy a járvány tényleges lefolyására vagy hatására vonatkozóan lényegében egyetlen konkrét adatot (a járvány által érintett helységek listáját, a megbetegedettek és halottak számát, vagy legalább szöveges utalásokat a járvány egy-egy helységben történő kitörésére, illetve elmúlására) sem találunk forrásainkban. Az szinte már természetesnek látszik, hogy részletes összefoglaló jelentések, vagy statisztikák egyáltalán nem találhatók az iratok között. Vélhetőleg ilyenek nem is készültek.

²⁹ A fenti rekonstrukciót az alábbi művek alapján végeztük: Thaly 1873–1874; Bánkúti 1992; Kis 1993; Márki 1910, 3. köt; Pap 1909; Szilágyi 1898; Szoleczky 2004; Thaly 1879. Itt kell megjegyeznünk, hogy Takáts László Magyar-Kossa Gyula forrás-összeállítására hivatkozva azt állítja, hogy a pestis Máramaros megyébe 1709-ben került át Moldvából, de az általa hivatkozott helyen nem ez az adat található és többi forrásunk is ellentmond nevezett szerző vélekedésének. (Takáts 1980: 96.)

³⁰ Arhivele Naționale ale României, Direcția Maramureș, Baia Mare (a továbbiakban ABM) Fond 45. Inv. 338. no. 10. Máramaros vármegyei közgyűlési jegyzőkönyve, 1705–1712, 320.

³¹ 1710 július végén Pápai János Horváth Ferencnek írott levelében a tágabb régió állapotát tömören az alábbiakkal jellemzi: „sok helységekből kiholtanak az emberek, – csak az bolygó és tévelygő marha által tapodtatnak az vetések, s az felül nevezett vármegyékben, úgy Szattmár-, Szabolcsban is és Máramarosban nem hogy adót szedne: de senki feléje is alig mér menni az eszeveszett és a haláltúl irtózó szegénységnek...”. (Thaly 1874: 296.) Szeptember elején Rákóczi Károlyi Sándornak pedig az alábbi sorokat küldi: „A só nem szállíttatásáért haszontalan túrhetetlenkedni; mert aztat a pestis impediálja, mely miatt kormányosok is dültek már fel a szályakon [tutajokon], s széltzalad a többi; az máramarosi oláhok e miatt nem igen faragják a szálfát, és így ezen commercium is veszőfélben van...” (Uo. 152.)

³² 1710 júniusában Máramaros vezetése arra hivatkozva kér adómentességet, hogy „majd egész vármegyénket a grassáló pestis ellepven annyira, hogy mindennemű mezei és egyéb munkát, sőt maga cselédjét elhagyván lakosink, egész falvak havasokra, erdőkre, völgyekre, sőt Moldvára és Lengyelországra elszededtenek.” (Szilágyi 1898, 7. kötet, XII. fejezet: s. p. CD Rom kiadás). Arról azonban nem tudunk, hogy bármiféle, a járvány terjedésének akadályozására irányuló intézkedést fogantatosítottak volna.

³³ A vélekedés a korszakban még általánosnak tűnik. Rákóczi véleményét tömören az alábbi módon fogalmazza meg: „halál ellen nincs orvosság, Isten ítélete ellen nincs tanács. A ki meghal, csak el kell azt temetni!” (Thaly 1874: 295.)

Mivel a járvány pusztításáról nem csak a megye, hanem annak legnagyobb birtokosa, a Kamara sem készített külön felmérést (a Helytartótanács akkoriban még nem létezett), az 1710. évi pestis dimenzióinak körülhatárolását mindössze egyetlen módon kísérhetjük meg: ha megvizsgáljuk, hogy az erre az időszakra nézve rendelkezésre álló különböző típusú összeírásokban milyen nyomokat, milyen a pestis pusztításával összefüggésbe hozható változásokat találunk. Erre egyrészt a kamarai falvakról 1702 és 1711 között készített uradalmi összeírások, másrészt az egész megyét felölelő 1700. évi adókivetési, az 1715. évi sójavalmazási, valamint az 1715. évi országos adóösszeírások egymással történő összevetése nyújthat bizonyos lehetőségeket.³⁴

A kamarai települések esetében, tekintettel arra, hogy 1711 júniusában, vagyis jó fél évvel a járvány megszűnését követően (valószínűleg a károk felmérése céljából) írták össze az adózó népességet, tulajdonképpen első kézből van információnk a pestis népességre és társadalomra gyakorolt hatásáról. Az összeírásból megtudjuk, hogy a rónaszéki sóbányát átmenetileg elhagyták munkásai a pestis miatt,³⁵ s a Huszt környéki három kamarai falu adózó népessége közel 40, a bocskói uradalom tucatnyi falvában 18 százalékkal alacsonyabb, mint a század elején (3. táblázat). A hiány egyrészt a pestisben meghaltakból (őket jelzik az adózók 10–20 százalékát elérő pusztá telkek), másrészt a részben átmenetileg, részben véglegesen elmenekültek /elköltözöttek 30–60 százalékos tömegéből tevődik össze. Plasztikusan foglalja össze a pestis következményét a kamarához tartozó Huszt melletti öt helységet összeíró tisztviselő Károlyi Sándorhoz írott levelében: „az öt falu penig az pestis miatt ell pusztult, ki az nyomorúság előtt helyérül ki bujdosott, ketteiben laknak, hármában az mint vadnak kik is bár csak az urbariumi szolgálatott praestálhatnak.”³⁶ Vagyis az adott esetben az összeírt „szökevény” lakosok nagy száma nem elsősorban a török háborúk után felerősödött, a társadalom térbeli újrendeződésével kapcsolatos vándormozgalmakra vezethető vissza, hanem a pestis előli egyetlen biztos védekezés alkalmazását, a tömeges menekülést jelzi. Jól illeszkedik ehhez, hogy a menekültek aránya 1711 és 1715 között közel kétharmadával csökken, vagyis nagyrésztük a járvány elmúltával visszatért lakhelyére.

Vagyis a kamarai összeírásokból szereshető tapasztalat azt sugallja, hogy közvetve a pusztá telkek, és a menekültek száma alapján hozzávetőleges képet kaphatunk a pestis okozta népességi hatások méretéről és területi különbségeiről. E tapasztalatot megpróbáljuk tehát Máramaros egészére nézve érvényesíteni. Az egész megyét átfogó kép megrajzolását két forrásra alapozhatjuk: a Máramaros összes családfőjét meglehetősen pontosan rögzítő sójavadalom összeírásra,³⁷

³⁴ A felsorolt források jelzeteit lásd a 3. táblázat alatt.

³⁵ MOL Filmtár E 156, UC 152:59

³⁶ MOL P 397, Acta oeconomica, V. D. Huszt, 1711 június 26.

³⁷ MOL Filmtár W 183 (Hofkammerarchiv, Fasc. 4. Rote fascikel no. 43.) A forrás a megyében lakó családfők összeírása, akik kedvezményes sóvásárlási lehetőséggel rendelkeztek a kamarai bányákban függetlenül attól, hogy birtokos vagy egytelkes nemesek , illetve adóköteles úrbéresek.

valamint az ugyanabban az évben készített országos adóösszeírásra. Előbbi forrás nem csak a helyben lakókat írta össze, hanem név szerint felsorolja a nemes és nem nemes szökevényeket és elmenekülteket is,³⁸ utóbbi forrásban pedig megtalálható – rendszerint a megürülés évével együtt – a pusztává vált telkek száma.³⁹ Elemezni azonban csak azokat a településeket volt érdemes, melyek mindkét forrásban szerepelnek (ez az összes falu kerekén 78 százaléka), ugyanis az országos adóösszeírás végrehajtói a jelentős részben nemesek lakta kuriális települések többségében a pusztá telkeket, sőt gyakran magát a települést sem írták össze. Az eredmények ugyancsak a 3. táblázatban láthatóak. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy egyrészt a pusztá telkek adatában a megürült kisnemesi porták nem szerepelnek, vagyis ez az adat az elhagyott telkek és házak számát alábecsli (tehát ennek alapján halálozások számát a ténylegesnél kevesebbnek látjuk), viszont a menekültek sorában nem mindenki írható a pestis rovására (tehát ez az adat esetenként némileg túlbecsült is lehet), akkor azt mondhatjuk, hogy az 1710. évi járványban a családfelek körülbelül 68 százaléka halt meg és nagyjából 15–17 százaléka menekült el rövidebb-hosszabb időre lakóhelyéről. (Nem zárható ki természetesen – utalunk itt a 3. táblázatban látható kamarai falvak példájára –, hogy a rövid ideig elmenekültek száma az itt feltételezettnél helyenként jóval magasabb is lehetett.)

3. táblázat

Az 1710. évi pestis hatása Máramaros népességére az adóösszeírások tükrében
I. Kamarai falvak

Uradalmak	Összeírtak			Pusztá telkek ^{b)}	Menekültek		Mindhárom alkalommal összeírt települések
	1702	1711	1715	1715	1711	1715	
	Száma						
Husztai	95 ^{a)}	58	113	21	62	11	3
Bocskói	475	390	267	47	176	74	11
Összesen	570	448	380	68	238	85	14
	A pusztulás aránya az 1702-ben összeírtakhoz képest (százalék)						
Husztai				22,1	65,3 ^{c)}	11,6	
Bocskói				10,2	37,1 ^{c)}	15,6	
Összesen				12,2	41,8 ^{c)}	14,9	

a) 1700

b) 1702. és 1711. években összeírásuk nem, vagy hiányosan történt meg.

c) A menekültek egy része valószínűleg még a pestis kezdete előtt távozott, vagyis az itt közölt pusztulási arány némileg felülbecsült.

³⁸ Ez azt sejteti, hogy az összeírók gondoltak arra, hogy az „elmenekülés” csak átmeneti és nevezettek jórészt visszatérnek, vagyis újból jogosultak lehetnek a kedvezményes sóvásárlásra.

³⁹ Az 1715. évi országos összeírás 2004. Az országos összeírásban szereplő adózó háztartásfelek száma jóval alacsonyabb, mint a sójavadalmi összeírásé, ráadásul e forrás a Máramarosban különösen nagyszámú nemességre vonatkozó információkat sem tartalmazza, így a pusztá telkek számán túlmenő adatait nem használtuk.

3. táblázat (folytatás)

II. Máramaros megye ^{d)}

Járás és kerület	összes	Pusztá telkek ^{e)}	Meneklttek	A hztrrsok feltételezett száma a pes- tis előtt ^{f)}	Pusztá telkek ^{e)}	Meneklttek	összes cstkens
A. rbres helységek							
Alsó	1601	33	410	2105	1,6	19,5	21,1
Felső	276	71	186	533	13,3	34,9	48,2
Kaszói	184	12	14	216	5,6	6,5	12,1
Szigeti	528	52	79	702	7,4	11,3	18,7
Bocskiuradalom	255	59	66	386	15,3	17,1	32,4
sszesen	2844	227	755	3942	5,8	19,2	25,0
B. Kuriális helységek							
Alsó	770	29	146	957	3,0	15,3	18,3
Felső	52	7	30	90	7,8	33,3	41,1
Kaszói	333	18	9	377	4,8	2,4	7,2
Szigeti	356	17	30	408	4,2	7,4	11,6
sszesen	1511	71	215	1832	3,9	11,7	15,6
Falvak sszesen	4355	298	970	5774	5,2	16,8	22,0

d) a városok és a pusztá telkek adatait nem kzl települések nélkül

e) az 1715. vi országos összeírás alapján 1709–1711 között pusztává lett telkek.

f) az 1715-ben összeírtak az összes korábban elmeneklttel és puszttelekkel együtt

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 1065, no. 1,

MOL P397 Acta oeconomica V.D. Huszt,

MOL Filmtár W 183 Hofkammerarchiv, Fasc. 4. Rote fascikel no.43,

MOL Filmtár UC 7:18 s UC 152:59,

MOL Filmtár Az 1715. vi országos sszers.

Kt érdekes különbség világlik ki az adatokból. Az egyik a két eltérő társadalmi szerkezetű településcsoport: az úrbéres és a kuriális helységek között észlelhető. Az, hogy utóbbiakban alacsonyabb a pusztá telkek száma, ami minden bizonnyal, mint említettük, azok hiányos számbavételére vezethető vissza. A meneklttek arányának szignifikáns eltérése viszont – akiket a sjavadalmi összeírás jogi sttusuktl függetlenül egyrnt rögzített – arra utal, hogy a kuriális falvak nemessége sokkal kisebb arányban menekült el a járvány ell, mint ahogy azt népességi súlyuk indokolná (a helyben maradtak között 58, az elmeneklttek között 20 százalék a nemesek aránya), vagyis itt a háttérben minden bizonnyal más motívumok is dolgozhattak. Például a nemesek számára a menni vagy maradni kérdése alighanem másképp vetődött fel, k esetleg többet veszthettek volna abban az esetben, ha „si portjukat” elhagyják. Ezzel szemben viszont a helyükkel, fldesurukkal vagy éppen a gazdálkodási lehetőségekkel elégedetlen jobbágy státusú személyek egy része számára feltételezhetően kapra jöhetett egy, a járvány kiváltotta tömeges menekülési hullám, melyhez feltűnés

nélkül csatlakozhattak és másutt új életet kezdhettek, ahol, mint új telepesek, egy időre adó- és szolgáltatási kedvezményeket kaphattak. Úgy tűnik, hogy ők kevésbé kötődtek házhoz, telekhez, faluhoz.

A másik különbség az egyes régiók pusztulási arányainak markáns eltérésében mutatkozik meg. A szóban forgó járvány által leginkább érintett terület a főként románok lakta felső járás, ahol az 1715-ben összeírtak csökkenése a pestis előtti állapotokhoz képest meghaladja a 40 százalékot, valamint az ahhoz közeli bocskói uradalom ruszinok lakta falvai, ahol a pusztulás aránya 30 százalék körülire becsülhető. Ezzel szemben a veszteség a legkisebb arányú – 12, illetve 19 százalék – a nagyrészt a Tisza völgyében fekvő (ugyancsak nagyjából román lakosságú) kaszói és a szigeti járásokban. Érdekes és sokat mondó jelenség, hogy a pestis okozta halálozás tehát azokban a régiókban volt a legkisebb, amelyek a Tisza, illetve a megyét a szomszédos Bereggel és Szatmárral összekötő utak (az úgynevezett „sótú”) mentén fekszenek, vagyis egyrészt sűrűbben lakottak, másrészt jelentősebb méretű átmenő forgalommal rendelkeztek. Az a tény, hogy a két nagy veszteséget szenvedő járás közvetlenül érintkezett Galíciával tehát azt sejteti, hogy a fertőzés e járvány esetében Máramarost elsősorban onnan, és nem az Alföld vagy Erdély felől érhetette.

Konkrét népességveszteség becsülésére azonban a fenti adatok alapján nem merészkedünk, nem utolsó sorban azért, mert egyrészt a megye családfőinek kerekén 13 százalékát kitevő városi lakosságot nem tudtuk bevonni ebbe az elemzésbe, másrészt egyetlen településről sincs olyan konkrét pestishalálozási adatunk (pl. adózó – nem adózó, háztartásfő – nem háztartásfő, női – férfi, felnőtt – gyermek halottak), amely bármiféle népegyenlethez, illetve veszteségbecsléshez kiindulási alapot adhatna. Annyi azonban a fentiek alapján is leszögezhető, hogy amennyiben a családfők vesztesége, illetve elvándorlása az egész népesség változását reprezentálja (amit nagyon valószínűnek tartunk), akkor az 1710. évi pestis részben a halálozások, részben az elvándorlások következtében Máramaros megye számára minden bizonnyal 10 százalékot meghaladó, sőt talán a 20 százalékot is elérő népességcsökkenést eredményezhetett, vagyis meglehetősen komoly demográfiai következményekkel járt. Utóbbi alatt azonban nem minden esetben pusztán az egyszerű népességveszteségére kell gondolnunk. A bocskói uradalom összeírási adatai például, melyek 1711 és 1715 között az adózók számának további csökkenését, valamint a korábban önálló Borkút és Nagyfalva települések eltűnését (pontosabban szólván lakott pusztává történő átalakulását) mutatják, olyan jelzést is adnak, hogy a járvány folyamányaként egyes helyeken hosszabb időre is megrendülhetett a népesség, a helyi közösségek egy részének stabilitása.

Máramaros utolsó pestise (1742–1743)

A pestis utolsó jelentős fellobbanása Máramarosban több szempontból is emlékeztető. Egyrészt ez az első olyan nagyobb járvány e régióban, amellyel részletesen foglalkozott a központi bürokrácia (és utasítására a megye is), vagyis ennek

kapcsán már komolyabb mennyiségű forrás keletkezett. Ráadásul, miután a központi kormányzat nyomására a megyei ügyintézés hozzáállása, szakszerűsége és pontossága igen sokat javult az emberöltővel korábbi szinthez képest, már számos olyan forrás – közvetlenül a pestisről készített jelentések és összeírások – is rendelkezésünkre áll, melyek korábban létre sem jöttek. Viszonylag jó tehát a lehetőség arra, hogy a járvány lefolyását, demográfiai jellemzőit és hatását utólag még egyszer részletesebben megvizsgálhassuk. Másrészt indokolja a részletesebb vizsgálatot az a sajnálatos tény is, hogy e járvány a megye történetének ismereteink szerinti legnagyobb demográfiai katasztrófáját eredményezte.

De mielőtt a részletekbe belemélyednénk, a forrásanyaggal kapcsolatban érdemes néhány megjegyzést tennünk. Az olvasó számára nyilván nem annyira meglepő, ha most is azzal kezdjük, hogy a megmaradt forrásanyag hiányos és szétszórt. Egyes pestisről szóló jelentéseket a Károlyi család levéltárában (ezen belül részben Szatmár megye anyagába keverten), másokat a Helytartótanács egészségügyi iratai között, illetve körlevél formában kiküldve egyéb megyék levéltáraiban találtunk meg. Vannak viszont olyan jelentések is, melyek rövid végeredménye csak Schraud Ferenc szerémségi pestisről írt műve bevezetőjében, illetve Daday András egy tifuszjárványról készített tanulmányában maradt ránk.⁴⁰ Máramaros ma Nagybányán őrzött levéltárában viszont megtaláltuk a megye pestishalandságról készített községsoros felmérését, ami roppant értékes forrás annak ellenére, hogy egykorú összegzése több helyütt az ekkoriban szokásos kisebb-nagyobb pontatlanságokkal történt meg.⁴¹ Különös érdekessége viszont, hogy a Dávid Zoltán által közölt, az 1738–1742. közötti pestishalandságról készített országos összesítő Máramarosra vonatkozó adata csak feleakkora, mint az említett helyi összegzésé,⁴² ami arra utal, hogy a megyei tisztviselők az általuk készített összeírás eredményeit főhatóságuknak, a Helytartótanácsnak, vagy a régióban illetékes királyi pestisbiztosnak, Károlyi Sándornak soha nem küldték fel. (Lehet, hogy csak „belső használatra” készítették?) Más, a pestisről szóló, arról lényeges információt közlő forrásra viszont nem akadunk a máramarosi iratok között. A megyei jegyzőkönyv az 1710-es évhez hasonlóan most is igen szűkszavúan foglalkozik a járvány kérdésével, de tekintettel a Helytartótanács állandó adatkérésére és a helyi törvényhatóságokat sorozatosan bombázó rendeleteire, az utóbbiakra tett kényszerű válaszok és intézkedések nyomai mégis csak bekerültek a közgyűlési feljegyzések közé. A töredékes iratanyag azt

⁴⁰ Schraud 1802. Tomus I: xxx, Daday 1963: 281. (Az utóbbi szerző által közölt információk forrását nem sikerült visszakeresnünk az Országos Levéltár anyagában. A hivatkozott jelzet alatt más forrásanyagot találtunk.)

⁴¹ A jegyzéket a megyei tisztviselők minden valószínűség szerint a helyi papság segítségével készítették. Legalább is erre utal, hogy a ma Ukrajnához tartozó Visk és Técső mezővárosokban megmaradtak a református egyház korai anyakönyvei, melyek halálzási adatai nagyjából egybevágóak a megyei pestishalálzási jegyzék számaival. Técső 483 fője azonos, Visk anyakönyvben szereplő 530 fős pestishalálzási adata hússzal kevesebb, mint a megyei jegyzéké. (Czébely 2002: 75.) Utóbbi lehet elírás is, de valószínűbb, hogy az eltérés inkább a nem református áldozatok számát takarja.

⁴² Dávid 1973: 90.

az összképet alakítja ki, hogy ténylegesen a megtalálnál jóval több irat és feljegyzés készülhetett, ezek nagyobb részt azonban az idők folyamán elkallódtak. Vagyis azzal a hazai viszonyokra sajnos jellemzőnek mondható helyzettel állunk szemben, hogy a több mint 260 évvel ezelőtti adminisztráció mintha pontosabban működött volna annál, mint amennyire az e tevékenység dokumentálására hivatott megyei és központi levéltáraknak sikerült e forrásokat az utókor számára megőrizni.⁴³

Pestis történetünket kezdjük először a járvány máramarosi megjelenésével. Az adatok és források egymással történő összevetése alapján megállapítható, hogy ennek történeti irodalomban szereplő 1739-re datálása tévedés.⁴⁴ Károlyi Sándor pestisbiztos irataiból és levelezéséből világosan kiderül ugyanis, hogy 1739 őszén csak rémhírek keringenek, de a pestisjárvány nem tört ki Máramarosban. Egy 1740 januári jelentés még a teljes régiót (Bereg, Ugocsa és Máramaros megyéket) fertőzésmentesnek mondja, az ezt követően a korábbiaknál jóval nagyobb gyakorisággal megmaradt járvány-jelentésekben pedig csak 1741 novemberében találkozzunk először máramarosi helység nevével.⁴⁵ A járvány kezdete és vége, mint a legtöbb esetben, itt sem állapítható meg egyértelműen. Bár a közeli Szabolcsban és Szatmárban 1739-től hol felbukkan, hol visszavonul a pestis (de lényegében úgy tűnik, hogy néhány helységben valahol mindig jelen van), nincs egyértelmű bizonyíték arra, hogy a megye mely irányból, Galícia vagy az Alföld felől fertőződött meg, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy 1741–42 fordulójáig miért maradt fertőzésmentes. Csak annyi biztos, hogy a pestis első jelei, mint fentebb már említettük, egy Károlyi Sándor biztosnak küldött jelentés szerint a Tisza menti „sóúttól” nem messze fekvő Alsóapsán jelentkeztek 1741 novemberében. A fertőzött helységeket körülvevő, illetőleg a nem fertőzötteket a veszélyt hozó forgalomtól őrző kordonok⁴⁶ felállításáról és működéséről készített jegyzék szerint az első „bekerített” (kordonnal körbevett) helység 1742 január elején a kaszói járásban, a Visó folyó völgyében fekvő Petrova, ezt követi február végén a tőle nem messze fekvő Szurdok, majd április 5-től kezdődik a járvány gyorsabb terjedése és a fertőzött települések sorozatos őrzés alá vétele. (A járvány elterjedésének útvonala tehát inkább egy délnyugatról, mint Galiciából érkező fertőzést valószínűsít, de konkrét erre vonatkozó adat híján ez bizonyosan nem állítható.)

⁴³ A hivatali feladat sikeres ellátása után az igazgatási szervek jelentős része már nem sokat törődött azzal, hogy a napi munka számára jelentőségüket veszített iratokkal mi lesz. Hasonlóképpen e mentalitásnak estek áldozatul a népszámlálások eredeti adatai is egészen a huszadik század végéig, amikor az adatmegőrzés akadályozásának „feladatát” a személyes adatok védelmének doktrínér értelmezése és alkalmazása vette át.

⁴⁴ Dávid Zoltánt 1738–1742 évi pestisről írott összefoglaló tanulmánya (Dávid 1973: 120) során valószínűleg megtévesztette az, hogy a Károlyi levéltárban őrzött pestis iratok egy része dátum nélküli piszkozat. Az itt őrzött három máramarosi járvány – jelentésre utólag írta rá ceruzával valaki, aki a részletekkel nem volt tisztában, az 1739-es évszámot. (Vélhetőleg ugyanaz a személy, aki ezeket a szórványosan megmaradt máramarosi községi jelentéseket Szatmár megye anyagába rendezte.)

⁴⁵ A járvány kitörésének időzítését az alábbi levéltári fondok alapján végeztük: MOL A 27 (Filmtár 28261. és 28317. dobozok), MOL C 37, 123. cs.

⁴⁶ Fegyverekkel őrzött, a közlekedést – és így a fertőzést – megakadályozó határvonalak.

Június 20-i közgyűlésén a megye „minthogy az infectio harapózása naponkint tapasztaltatik” külön egészségügyi biztost nevez ki és elrendeli a gyanús helységek seborvosok által történő ellenőrzését.⁴⁷ A hónap végén 23, egy hónappal később 51, szeptemberben már 82 település, vagyis a megye összes településének közel kétharmada pestisfertőzött. A járvány 1742 október – novemberének fordulóján kezd erőt veszteni, de rohamos visszavonulása csak a télen, 1743 januárjában kezdődik és a tavasz vége felé fejeződik be. A pestis elmúlásának végső időpontja nem teljesen egyértelmű. Az utolsó központilag vezényelt kordonokat 1743. április 24-én és 25-én oldják fel Alsóvisón és Batizán, ugyanakkor Széleslonkáról és Taracközről forrásaink még szórványos pestishalálzásokat jeleznek egészen május közepéig, illetve végéig.⁴⁸

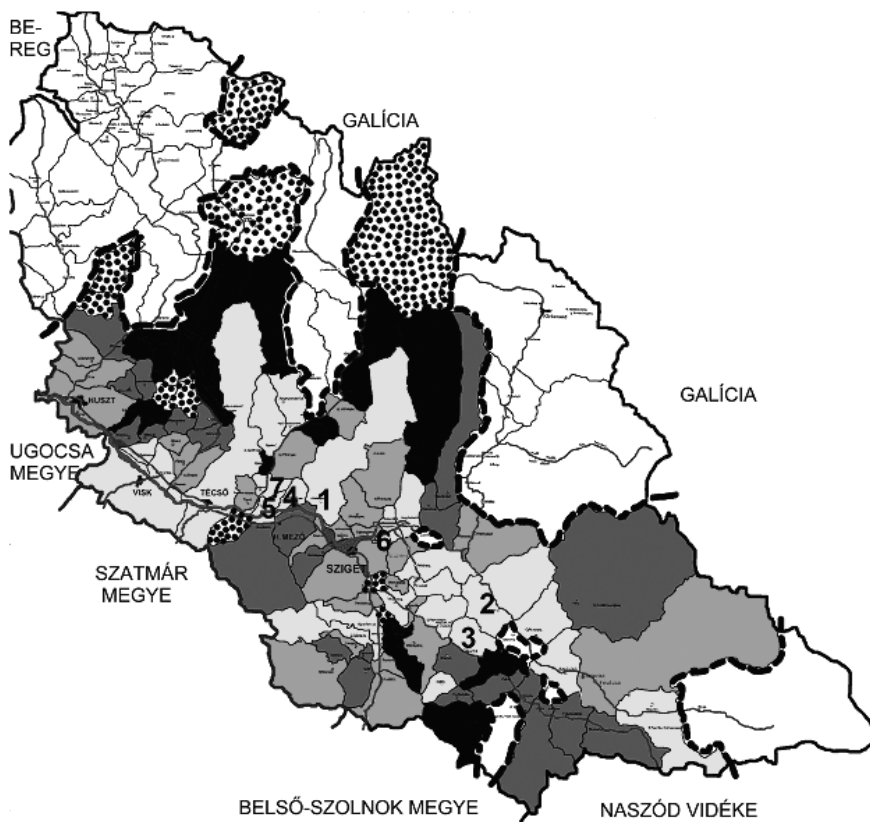
Érdekes tanulságokhoz juthatunk akkor, ha a pestisfertőzés útját követjük Máramaros megye területén. A kordonállítások településenkénti adatai alapján ez elég pontosan rekonstruálható (1. térkép). A fertőzés kiinduló megyei gócai – a térképen 1-től 7-ig terjedő számokkal jelzett települések – a Tisza és a Visó folyók völgyében alakultak ki. A pestis máramarosi kibontakozása igen lassú folyamat. 1741 novemberétől kezdődően valamivel több, mint fél év telik el addig, ameddig az első hét településen elterjed a járvány, de a következő három és fél hónap alatt már nagyságrenddel több, összesen 87 település fertőződik meg. A térkép egyértelműen azt sugallja, hogy szemben az 1709–1710. évi pestissel most a fertőzés Szatmár megyéből, a Tisza menti „sót” vonalán érkeztetett és három góca (1741 novemberéről Alsóapsa (1), 1742 januárjától Petrova (2) és 1742 május elejétől Veresmart (6)) alakult ki, melyek azután sugarasan tovább fertőzték a környező településeket. A fertőzés üteme ősszel csökkenni kezd, az 1742 októbere és 1743 januárja közé eső négy hónap alatt már összesen csak 8 újabb településen jelent meg a pestis. Ezt követően a járvány további terjedése megáll. Az e vidéken szokásos kemény téli hidegek és a méretes hótakaró sem a járványt terjesztő baktériumok életben maradásának, sem a másodlagos fertőzést jelentő emberek (illetve a baktériumot hordozó bolhák és gazdaállataikul szolgáló rágcsálók), mozgásának nem kedveznek.

A fertőzést nem kapott települések térbeli elhelyezkedése további tanulságokkal is szolgál. Egyrészt azt tapasztaljuk, hogy vannak olyan kis zárványok, amelyeket az őrzés és/vagy a lakók óvatossága (vagy a szerencse) akkor is megkímélt a pestistől, ha a környező települések mindegyike annak áldozatául esett. A másik az a feltűnő különbség, amely a megye félreeső, havasi jellegű területeinek majdnem teljes fertőzésmentessége, illetve a folyóvölgyi falvak és mezővárosok majdnem teljes körű fertőzöttsége között tapasztalható. A fertőzésmentesség nyilván összefüggésben áll a hidegebb éghajlattal, a ritkább személyforgalommal, a bezárkózottabb életmóddal. Nem tudunk szabadulni azonban attól a gondolattól

⁴⁷ ABM Fond 45. Inv. 338. Közgyűlési jkv. 1742–1743. 86, 92.

⁴⁸ A járvány időbeli fejlődésének rekonstrukciója az egyes települések őrzéséről készített összefoglaló költségelszámolás (MOL C 37 125. cs. f. 178–183.), valamint a Károlyi Sándorhoz befutott pestisjelentések (uo. 123. cs.) alapján készült.

1. térkép
A pestis elterjedése Máramarosban a kordon rendszer kiépülése alapján (1741–1743)
 1742 június végéig őrzés alá vett települések

- 1742. június végéig őrzés alá vett települések
- őrzés alá véve július 31-ig
- őrzés alá véve augusztus 31-ig
- 1742 szeptembere és 1743 januárja között kordon alá vett települések
- a járvány kezdete bizonytalan, a kordon jegyzéken nem szereplő település
- fertőzésmentes területek határa
- 1–7 a fertőzés gócpontjai

sem, hogy lehettek ennek esetlegesen társadalmi – kulturális okai is. A megye keleti csücskében levő Borsa falu kivételével ugyanis a hegyvidék összes fertőzésmentes települése ruszin jobbágyfalu, míg a fertőzött völgyek lakossága nagyrészt román, felerészben pedig kismemes. Nem tartjuk kizártnak tehát azt, hogy a nyelvi – kulturális, valamint a szociális távolság miatt a két településcsoport közötti kommunikáció – és a pestis idején ebből következőleg a járvány továbbterjedésének veszélye – is kisebb lehetett.

Nyilvánvaló, hogy a fertőzöttség fentebb ismertetett területi megoszlásának a települési viszonyokból adódóan tehát egyúttal sajátos etnokulturális következményei is voltak (4. táblázat). A falvak akkoriban körülbelül 36 százaléka tekinthető román jellegűnek és 61 százaléka ruszinoké,⁴⁹ viszont a megye által készített pestishalálozási jegyzék alapján az összes halálozásból az előbbiekre 46, az utóbbiakra pedig csak 42 százalék esett, mert a pestis a hegyek között lakó ruszinokat – szemben az 1710. évi járvánnyal – most jóval kevésbé érintette, mint a nagyrészt a Tisza völgyébe települt románokat. Az már szinte természetesnek vehető, hogy az öt Tisza mentén fekvő magyar jellegű kamarai város – melyek, talán Hosszúmező kivételével, a kereskedelem, a forgalom és az adminisztráció szempontjából is a megye központjait képezték (vagyis a leginkább ki voltak téve a fertőzés veszélyének) – mindegyike pestises lett és közel 3000 lakosukat elvesztették.

A fertőzött helységek körül vont kordonok kezdő és záró időpontjából viszonylag nagy biztonsággal megállapítható az egy-egy településen bekövetkezett pestisjárvány lefolyásának időtartama (5. táblázat). Eszerint a járvány lefolyása meglehetősen gyors, a települések közel 60 százalékában néhány hónap alatt lezajlott. Mindössze a falvak harmadában és Huszt városában tartott fél évnél tovább (többnyire 7–8 hónapig). Egy évnél hosszabb ideig mindössze egyetlen község (Petrova) maradt pestises.

4. táblázat

Az 1742. évi pestis néhány jellemzője etnokulturális csoportok szerint

A települések jellemző etno-kulturális csoportja	Település			Pestises települések aránya	Települések megoszlása	
	Fertőzött	Fertőzésmentes	Település összesen		Százalék	Halottak megoszlása
Magyar ^{a)}	5	--	5	100,0	3,7	12,5
Rómán	43	5	48	89,6	35,6	45,8
Ruszin	48	34	82	58,5	60,7	41,7
Magye összesen	96	39	135	71,1	100,0	100,0
N					135	21735

a) kamarai mezővárosok

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 629, no. 31. és Lexicon locorum (1920) után számítva

⁴⁹ A népesség egykori etnokulturális megoszlása a románokra–ruszinokra–magyarokra vonatkozóan 33–57–10 százalékosra becsülhető.

5. táblázat

Az 1742-43. évi máramarosi pestisjárvány lefolyásának időtartama településenként

Járások és kerületek	3 hónapnál rövidebb	3-6 hónap	6-12 hónap	Egy évnél hosszabb	Ismeretlen	Település összesen
Alsó	3	12	8	–	5	28
Felső	–	1	16	1	–	18
Kaszói	1	16	–	–	2	19
Szigeti	–	17	5	–	3	25
Bocskóiuadalom	–	4	3	–	–	7
Falvak összesen	4	50	32	1	10	97
Városok	–	4	1	–	–	5
Máramaros összesen	4	54	33	1	10	102

Forrás: a szerző számításai

6. táblázat

Az 1742. évi pestis pusztításának területi megoszlása Máramarosban

Járás és kerület	Fertőzött	Nem fertőzött település	Összes	Fertőzött települések aránya %
Alsó	28	24	52	53,8
Felső	18	3	21	85,7
Kaszói	19	–	19	100,0
Szigeti	25	1	26	96,2
Bocskói uradalom	7	5	12	58,3
Falvak összesen	97	33	130	74,6
Ebből román	45	3	48	93,8
ruszín	52	30	82	63,4
Városok ^{a)}	5	–	5	100,0
Máramaros összesen	102	33	135	75,6

a) a lakosság túlnyomó része református magyar

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 629, no. 40.

A megye által készített halálzási jegyzék alapján megállapítható, hogy a megye településeinek nagyjából 75 százalékában pusztított a járvány (6. táblázat). A pusztítás a legnagyobb méretű a Tisza völgyében fekvő kaszói és szigeti járásokban volt, itt mindössze egyetlen kisebb, a hegyekben fekvő települést került el a járvány. Ezzel szemben a túlnyomórészt a Kárpátok vonulatai között elterülő alsó járásban valamint az ugyancsak itt fekvő bocskói uradalom helységeiben lényegesen kisebb

volt a pusztítás, közel felük pestismentes maradt. E területi különbség megerősíti a járvány megjelenésének útvonalával kapcsolatos korábbi sejtéseinket, ugyanis a pestis által legjobban sújtott zóna nem a galíciai határ mellett húzódott, hanem a Tisza völgyét, a megyén átmenő fő közlekedési útvonalakat követte (1. térkép).

A nagy kérdés az, hogy ténylegesen mihez viszonyítsuk a fenti veszteségeket, ugyanis 1742 környékéről semmiféle, a megye (vagy akár csak egy része) tényleges népességszámára vonatkozó forrással nem rendelkezünk. Mindössze egy dicalis adóösszeírásra akadtunk a megyei levéltárban, jobban mondva annak is csak a töredékére, mely a korabeli települések alig felét tartalmazza 1743-ból. Megkíséreltük tehát először az 1710. évi elemzéshez hasonlóan e forrás segítségével megnézni azt, hogy milyen következtetések adódhatnak a puszták telkek és a menekültek számarányából a pestis pusztításaira vonatkozóan (7. táblázat).

A puszták telkek aránya 1743-ban összességében a vizsgálható területeken, a kaszói, szigeti és az alsó járás Tisza menti részén, vagyis a megye leginkább pestisjárta zónájában megközelítette a járvány előtti adózó népesség 40, a menekülteké pedig annak 16 százalékát. A halottak előbb említett megyei szintű etnokulturális megoszlásával egybevág, hogy a puszták telkek aránya a vizsgált járásokban sokkal magasabb a román, mint a ruszin falvakban. Ugyancsak reálisnak tűnik az is, hogy nagyobb arányú a pusztásodás a kuriális, mint az úrbéres falvakban, ugyanis előbbi kategória a vizsgált területen gyakorlatilag csak román jellegű települések között fordul elő. A fentiekkel ellentétes a kép viszont a menekültek megoszlása tekintetében. Arányuk ugyanis – hasonlóan az 1710. évi pestis időszakához – jóval alacsonyabb a román, illetve kuriális jellegű települések esetében, mint a ruszin, illetve úrbéres falvak lakossága között.

7. táblázat

Az 1742. évi pestis nyomai Máramarosban az 1743. évi dicalis összeírás alapján^{a)}

Járas és kerület	Adózók	Puszták telkek száma	Menekültek	Feltételezett adózók 1743 előtt	Puszták telkek aránya (százalék)	Menekültek	Falvak száma
Alsó	566	435	250	1251	34,8	20,0	19
Kaszói	643	632	135	1410	44,8	9,6	18
Szigeti	730	674	329	1733	38,9	19,0	25
Összesen	1939	1741	714	4394	39,6	16,2	62
Ebből úrbéres	834	622	339	1795	34,7	18,9	33
Kuriális	1105	1119	375	2599	43,1	14,4	29
Ruszin	978	750	431	2159	34,7	20,0	36
Rómán	961	991	283	2235	44,3	12,7	26

7. táblázat (folytatás)

II. Korrelációs összefüggések

Etnokulturális és jogi státus szerinti település-csoportok	Pestishalottak és menekültek kapcsolata	Pestishalottak és puszta telkek kapcsolata	Menekültek és puszta telkek kapcsolata
Román falvak	0,4433	0,8122	0,8271
Ruszin falvak	-0,1608	0,4660	0,2392
Kuriális falvak	0,1007	0,7071	0,2496
Úrbéres falvak	0,0792	0,6393	0,3777

a) Az összeírás nem teljes, az alsó járás nagyobb része, a felső járás, a bocskói uradalom valamint a városok adatai ismeretlenek

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 629, no. 31.

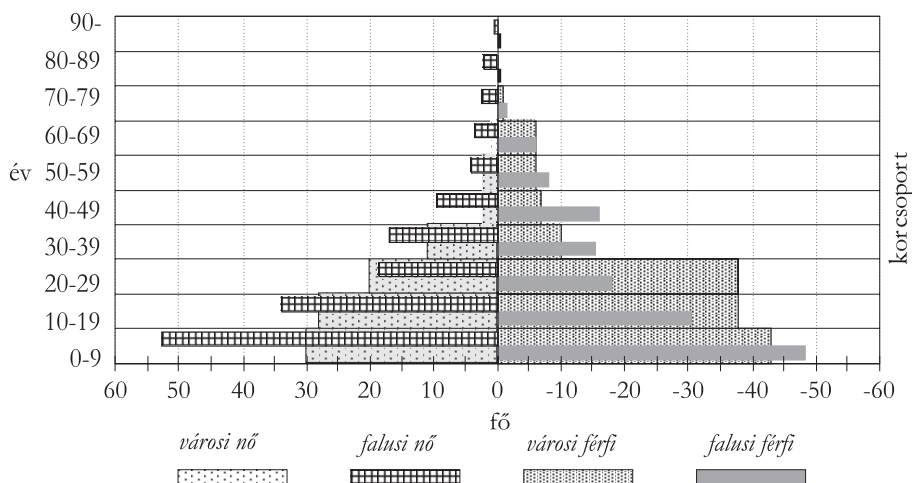
Ha megnézzük a pestishalottak illetőleg a puszta telkek településenkénti száma közötti összefüggést (7. táblázat), akkor azt látjuk, hogy az igen erős (0,81) a román falvak esetében. A kuriális és az úrbéres falvak vonatkozásában a halottak és a puszta telkek száma között még mindig szoros a kapcsolat (a lineáris korreláció értéke itt 0,64 – 0,81 között mozog az 1,00 maximumhoz képest), viszont a ruszin falvak halottai és pusztásodása között már csak közepes erejű összefüggést látunk (0,47). A pestishalottak és a menekültek száma között csak a román falvak esetében látszik közepes mértékű összefüggés (0,44), a többi csoport esetében gyakorlatilag minimális a két jellemző közötti kapcsolat. A két adóösszeírásból származó adat, a menekültek és a puszta telkek száma is csak a román falvakban mutat erős összefüggést (0,83), a többi csoport esetében gyenge-közepes (0,24 – 0,38) a közöttük levő kapcsolat. Az összefüggés vizsgálat megerősíti tehát azt a feltételezést, hogy az adóösszeírások puszta telek száma és a pestis pusztításának halottak számában kifejezett mértéke között igen erős a kapcsolat (másképp fogalmazva: az előbbiből következtetni lehet a másikra). A menekültek számának gyenge vagy hiányzó kapcsolata a pestishalálások, illetve a puszta telkek számához viszont másra utal. A két jelenség ugyanis csak a Tisza völgyében fekvő román falvakban mutat kapcsolatot egymással, a hegyekben fekvő ruszin települések esetében nem. Ebből következőleg tehát utóbbiak vándormozgalmi nem elsősorban a pestissel kapcsolatosak. Ugyanakkor a helységek (és lakosaik) jogi minősítése és a menekültek száma közötti gyenge kapcsolat viszont arra utal, hogy történetírásunk vélekedésével ellentétben a domináns ösztönző a korabeli vándormozgalmak mögött – legalábbis Máramarosban – talán még sem elsősorban a helyi földesúrtól való szabadulás vágya, hanem más tényezőket kell keresnünk.

Hét település esetében részletesebb elemzést végeztünk a pestishalottak demográfiai jellemzőire vonatkozóan (2. ábra). Az összeírt 578 falusi és 243 mezővárosi pestishalott kor és nem szerint megrajzolt korfája alapján úgy tűnik, hogy a halottak megoszlása lányegében mintha az élőkét tükrözné. Ez azt jelenti,

hogya a pestis lényegében minden korosztályt nagyjából egyforma mértékben súlyt. Mindössze annyit észrevételezhetünk, mintha a hat megvizsgált falu halálozási korszerkezetében némileg magasabb lenne a fiatalok aránya, mint az elemzett városban, Hosszúmezőben. Ez azonban minden valószínűség szerint nem a halálozás strukturális különbségére, hanem a falvak városokéhoz képest ekkor fiatalosabb korszerkezetére vezethető vissza.

2. ábra

A pestis halálozás részletes korszerkezete Máramarosban hét település adatai alapján (1742)

Hosszúmező esetében kivételes helyzetben vagyunk, mert itt a pontosabb feljegyzések miatt a megyében egyedülként lehetőségünk volt a halottak neme és életkora mellett családi-háztartási státusuk megismerésére is (8. táblázat). Ennek alapján nem csak azt tudjuk megállapítani, hogy a református magyarokból álló népesség legalább ötödrésze rokonokkal együtt, vagyis bonyolultabb összetételű, nagyobb létszámú háztartásokban élt, hanem az is világossá lett, hogy a járvány az esetek jelentős részében nem eredményezte teljes családok kihalását, hisz családonként többnyire csak 1–3 áldozatot találunk.⁵⁰ Inkább az tűnik ki az adatokból, hogy a járvány a népességre nézve különböző mértékben hatott. A családok enyhe többségében egy – három haláleset következett be. Valószínűleg ennél több helyen fordult elő megbetegedés, a lelki megpróbáltatást, a hónapokig tartó állandó félelmet pedig az őrzés alá vont, pestissé vált településeken senki sem kerülhette el. Az összeírt 219 hosszúmezői halott ugyanis 85 háztartáshoz tartozott, ami biztos, hogy több mint az egykorú háztartások felét jelenti.⁵¹ Ugyanakkor a mezőváros halottai között viszonylag kevés, mindössze 29 családfejt

⁵⁰ A halottak egy háztartásra eső átlaga Hosszúmező városában 2,58 fő.

⁵¹ 30 évvel korábban, 1715-ben Hosszúmezőn 96, 43 évvel később, 1785-ben pedig 183 familiát írnak össze.

találunk és alacsony az elhunyt nők száma és aránya is. Utóbbi adatok mintha arra utalnának, hogy egyes népességcsoportok talán védettebbek voltak, vagy sikeresebben el tudták kerülni a fertőzést. Mindenesetre ténynek tűnik, hogy a pestis nem érintette azonos súllyal a lakosság minden egyes csoportját.⁵²

8. táblázat

*Hosszúmező város pestishalottainak demográfiai jellemzői**I. Férfiak*

Háztartási státus	éves (fő)				Összesen
	0–19	20–39	40–59	60–x	
Háztartásfő	–	11	13	5	29
Rokon	8	2	–	–	10
Gyermek	73	11	–	–	84
Egyéb	–	–	–	–	–
Összesen	81	24	13	5	123

II. Nők

Háztartási státus	éves (fő)				Összesen
	0–19	20–39	40–59	60–x	
Háztartásfő felesége	1	21	2	–	24
Rokon	5	3	2	1	11
Gyermek	54	6	–	–	60
Egyéb	–	1 ^{a)}	–	–	1
Összesen	60	31	4	1	96

a) szolgáló

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 629. no.40.

Vizsgáljuk meg ezek után a járvány elérhető demográfiai jellemzőit megyei szinten. A hivatalosan kimutatott 21 735 halott nemi aránya – bár a számított adatok azt jelzik, hogy a felső járás, illetve a bocskói uradalom esetében összeírási hibákra is gyanakodhatunk – összességében enyhe férfítöbbletet mutat, ami valószínű, hogy egyezik a teljes népességre jellemző arányokkal (9. táblázat).⁵³ Máramaros megye ugyanis a korszakban bevándorlási célterület (főként Galícia ukrán lakta területei felől kiindulóan), amely mozgalom hagyományosan férfítöbbletet eredményez a befogadó népességben, lévén, hogy a férfiak hajlamosabbak a migrációra. A halottak egykorú jegyzéke következetesen csak a férfiak esetében tüntet fel összesen két nagy korcsoportot. Eszerint a pestisben elhunytak kereken

⁵² Az eredmények egybevágóak a hasonló külföldi vizsgálatokkal (Schofield 1977: 105–106; Sharpe 1995: 67). A nemek, kor- és státuscsoportok fertőződési valószínűsége nem teljesen azonos.

⁵³ 1785-ben a falvak esetében az 1000 keresztény férfira eső nők aránya 950, a zsidóké 857, a városokban pedig 986 és 893. (MOL A 39 no. 4772/1786 után számítva.)

40 százaléka volt 20 év alatti. Ez az érték azt jelenti, hogy a későbbi korszakban megszokottal ellentétben a szóban forgó pestis a felnőtt népességet ugyanúgy, vagy talán még jobban pusztította, mint a gyermekkorúakat.⁵⁴ (Elképzelhető, hogy az idegenekkel kevésbé érintkező csecsemők és kisgyermek a felnőtteknél kisebb arányban fertőződtek meg, de természetesen nem zárható ki esetükben a halottak hiányos számbavétele sem.)

9. táblázat

A pestishalálozások kor és nem szerinti megoszlása

Járás és kerület	20 év alatti	20 év feletti	Összes	Összes	Pestisben meghaltak összesen	20 év alattiak aránya (férfiak)	1000 férfira esik nő
	férfi	nő					
Alsó	1459	907	2366	2339	4705	38,3	989
Felső	1293	936	2229	1647	3876	42,0	739 ^{b)}
Kaszói	1023	533	1556	1504	3060	34,3	967
Szigeti	1607	1159	2766	2723	5489	41,9	984
Bocskói uradalom	384	343	727	1153	1880	47,2	1586 ^{b)}
Falvak összesen	5766	3878	9644	9366	19010	40,2	971
ebből román	3207	2104	5311	4636	9947	39,6	873
ruszin	2559	1774	4333	4730	9063	40,9	1092
Városok ^{a)}	976	534	1510	1215	2725	35,4	805
Máramaros összesen	6742	4412	11154	10581	21735	39,6	949

a) a lakosság túlnyomó része református magyar

b) a torz nemi arány összeírási hibákat sejtet

Forrás: ABM Fond 45. Inv. 629, no. 40.

Ha epidemiológiai szempontból áttekintjük a Máramarost sújtó 1742–1743. évi pestisjárványt, akkor az alábbiak állapíthatók meg (10. táblázat). Először is valamelyest pontosítanunk kell a halottak számát, miután az 1743. évi dicalis összeírás értékelése alapján további hat településről (vagyis a megye pestishalálozásokról készített összesítőjében szereplő 96 helyett 102-ről) feltételezhető járvány általi érintettsége, tehát némileg a halálozások számának végösszegét is növelnünk kell. Összességében a járvány okozta teljes pestishalálozást 22–23 000 fő közöttire becsüljük.

⁵⁴ A fiatalok aránya némileg alacsonynak tűnik a halottak között, a hazai és külföldi kutatások által megállapított megfelelő arányok inkább 50-60 százalék közötti értékek lásd Biraben 1975: I/222–223; Moess 1975: 71–72. Nem zárható ki tehát, hogy a gyermek halottakat némileg hiányosan regisztrálták Máramarosban. (Ha viszont ez a feltételezés helytálló, akkor a halottak száma még az eddigiéknél is nagyobbra tehető.)

10. táblázat

Az 1742–43. évi máramarosi pestis főbb epidemiológiai adatai: a járvány veszélyessége

Időszak	Megbetegedett	Meghalt	Mortalitás	Morbiditás	Lethalitás
	fő		ezrelék	százalék	
1742 augusztus	2050	1534	75,7
1742 november – december	360	242	67,2
1742 december – 1743. május ^{a)}	300	145	48,3
1742–1743 összesen	32–33 000 ^{b)}	22–23 000	400–430	60,0–62,0	70,0

a) Három település (Alsóapsa, Széleslonka és Taracköz) naponkénti adatai alapján.

b) 70 százalékos lethális alapján becsülve.

Forrás: a szerző számításai

Három település részletes jelentései alapján a népesség halandósága mellett a megbetegedés és a járvány veszélyessége is megbecsülhető. Eszerint a járvány során átlagosan 70 százalékos letalitással, vagyis a megbetegedettek 70 százalékának meghalásával számolhatunk. (Figyelmet érdemel, hogy a hideg erősödésével, a tél folyamán a letalitás értéke kicsivel 50 százalék alá esik – ami persze mai szemmel nézve még mindig iszonytatóan magas.) A fenti adatok alapján a középértéket jelentő 70 százalékos letalitással számolva tehát a pestis által fertőzöttek száma 32–33 000 főre becsülhető. Az 1740. körüli népességszám 53 000 főre becsült adata alapján⁵⁵ azt mondhatjuk tehát, hogy Máramaros népességének körülbelül 60–62 százaléka betegedett meg (vagyis a morbiditás értéke 60–62 százalék körüli), és mintegy 42–43 százaléka esett a pestis áldozatául. Ez azt jelenti, hogy becslésünk szerint a járványos időszak alatti halandóság (mortalitás) a járványmentes időszakra becsülhetőhöz képest hirtelenjében 11–12-szeresére ugrott.⁵⁶ De nem csak a halandóság értékei ijesztően magasak, hanem az is feltűnő, hogy a települések több mint kétharmadában mindez viszonylag rövid idő alatt játszódott le. (Mint korábban már említettük, kerekén 60 százalékukban mindössze 1–6 hónapig tartott a pestis.) Tehát valóságos sokként érthette a lakosságot családtagjaik, rokonaik, szomszédjaik, ismerőseik hirtelen, tömeges, napról-napra történő sorozatos elhalálása, lakóhelyük fegyveres örökkel történő körülzárása, mozgásuk egyik napról a másikra történő korlátok közé szorítása. Ez minden valószínűség szerint akkor is igaz, ha a járvány évek óta az ország különböző vidékein történő pusztításáról és Máramaros felé történő fokozatos közeledéséről igen sokan korábban, már annak helyi kitörése előtt is hallhattak.

⁵⁵ A népesség számát három módon becsültük meg: 1) a letalitás – morbiditás – meg nem betegedettek aránya, 2) a háztartásszám, és 3) a népességnövekedés 1785-ből történő visszafelé számítása alapján (a kamatos kamatszámítás elveinek megfelelően.) Mindegyik esetben maximumot és minimumot számítottunk, majd a 47 és 58 ezer fő között szóródó hat adat 53 000 fős átlagát vettük pestis előtti, 1740 körüli össznépesség adatnak.

⁵⁶ Az adatok megfelelnek az ebből a szempontból megfelelően feldolgozott és az általunk tárgyalt időszakhoz viszonylag közel eső 1720–1722 közötti dél-franciaországi pestis értékeinek. (Benedictow 1987: 411–412; vö. Biraben 1975. adattárával.)

UTÓHANG: A MÁRAMAROSI PESTISEK TÁGABB PERSPEKTÍVÁBÓL NÉZVE

Elemzéseinket két irányban látjuk fontosnak összegezni és tovább gondolni: érdemes először Máramaros pestistörténetét környezetébe – Kelet-Magyarország, tágabb értelemben pedig a történeti Magyarország – területébe helyezve áttekinteni, másodsorban legalább nagy vonalakban foglalkoznunk kell a Máramaros megyei pestisek további történetével, valamint az itt részletesebben elemzett két járvány időben hosszabb távú hatásának értékelésével.

Nézzük először az első felvetést, Máramaros és környezete összehasonlítását. Az adatok hiányossága miatt sajnos ezt csak az utolsó pestis esetében kísérlelhetjük meg, az 1710. évi járványra vonatkozóan erre nincs mód. Az 1738–1743 közötti pestisjárvány – néhány szabolcsi és szatmári helység korai fertőzésétől eltekintve – Kelet-Magyarországot igazában csak 1742 nyarától támadja meg (3. ábra). A fertőzés a területre minden valószínűség szerint nem Galícia, hanem a déli – nyugati területek felől, feltehetőleg az Alföldön keresztül érkezett a régióba. Az érintett helységek számából illetőleg a rendelkezésre álló halálozási adatokból arra következtethetünk, hogy a két legjobban sújtott terület Máramaros és Szatmár megye. Szabolcs, Ugocsa és Bereg veszteségei valamivel kisebbek voltak (11. táblázat). Nem kizárt, hogy ha a részletes feldolgozás már megtörtént volna, akkor a pestishalottak számát tekintve alighanem Szatmár állna az élen (a fertőzött települések száma legalábbis ezt sugallja), bár kétségtelen e megye népessége az 1740-es években lényegesen nagyobb lehetett Máramarosénál, vagyis az arányokat tekintve nem biztos, hogy utóbbit megelőzné. Mindenesetre tény, hogy a mérhető veszteségű területek járványhalálozási adatai Kelet-Magyarországon esetenként megközelítik a máig sokat emlegetett 14. század közepi Fekete Halál mértékét, csak miután e veszteségek a hatalom, a kultúra és a forgalom szemszögéből nézve félreeső helyeket érintettek, ezért nem kerültek be igazán még a hazai köztudatba sem. Ha országos szinten próbáljuk a kelet-magyarországi régiót elhelyezni, akkor azt mondhatjuk, hogy Nyitra és Bihar után ez az ország harmadik pestis által legjobban sújtotta területe 1738 és 1743 között, ha pedig figyelembe vesszük a népességszámokat is, akkor ezen belül Máramaros az ezer főre eső veszteség tekintetében alighanem a kétes hírnévű első helyre kerül. (3. ábra, 11. táblázat)

Természetesen térben még ennél tovább is mehetünk. Az 1710. évi máramarosi pestis nem egyszerűen egy Kárpát medencében pusztító járvány, hanem – elődeivel együtt – a pestis 14. századtól a 18. század elejéig (Ukrajnában és a Balkánon a 19. század elejéig) tartó úgynevezett második pandémiájának⁵⁷ volt az utolsó olyan szakasza, amely Európa területének közel felén végigpusztított. Minden valószínűség szerint a Közel-Keletről kiindulva egyik vonulata 1704 és 1712 között Oroszországon, Livónián át Finnorszáig, illetve

⁵⁷ Nagy, egy vagy több kontinensre kiterjedően hosszú ideig, több hullámban pusztító, tömeges méretben áldozatokat követelő járvány.

11. táblázat

A pestis Máramarosban és környékén (1740–1743)

Megye	Fertőzött települések 1742 októberében	Fertőzött település összesen	Pestishalálozások száma összesen ^{a)}
	település		fő
Bereg	33	–	(336)
Máramaros	66	102	22-23000 ^{b)}
Szabolcs	–	–	10471
Szatmár	120	–	(420) ^{c)}
Ugocsa	20	–	5633

a) Az adatok Máramaros kivételével Dávid Zoltán közléséből származnak.

(Bereg és Szatmár megye adatai valószínűtlenül alacsonyak.)

b) Korrigált adat.

c) A megyétől jogilag különálló Szatmárnémetiben 1104, Nagybányán 827 halott

(Felsőbánya adata ismeretlen).

Forrás: Dávid 1973a: 90, 108–110, 120–125,

MOL C 37 123. cs. Károlyi Sándor jelentései.

Lengyelországon keresztül, Danzigon, Hamburgon, Koppenhágán át Stockholmig jutott, másik ága 1704 és 1714 között Ukrajnából Moldván és a Kárpát medencén keresztül Bécsig, onnan Prágáig és Regensburgig hatolt. Ehhez képest az 1738–1743. évi járvány jóval már szűkebb körben mozog, nem ér el az előzőhöz hasonló kiterjedést. Nem terjed túl a Balkánon és a Kárpát-medencén, eltekintve egy szicíliai (Messina) gyorsan lokalizált fertőzéstől. A pestis európai története ekkor már leszálló ágába jutott.⁵⁸ Hogy miért, azt történészek, biológusok és orvosok máig vitatják.⁵⁹

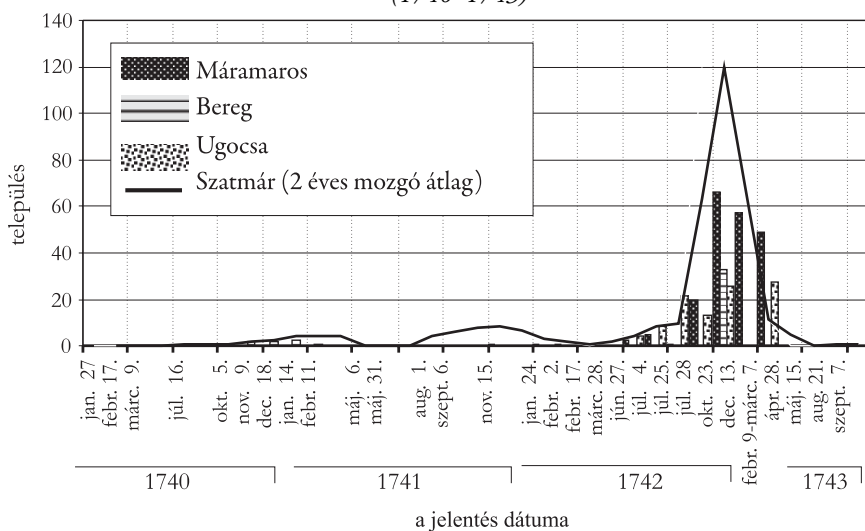
A rendelkezésre álló hazai forrásokból, illetve feldolgozásokból ugyanakkor az is kivehető, hogy sem a központi, sem a területi közigazgatás és közegészségügy nem működött igazán sikeresen a pestis kapcsán. A járvány terjedését nem tudták megakadályozni, sőt még a veszteségek pontos utólagos felbecslését sem voltak képesek elvégezni. A járvány terjedését megakadályozni hivatott kordonrendszer teljesen hatástalan maradt. Mindössze néhány száz embernek adott ½–1 éves biztos jövedelmet, de azt nem tudta elérni, hogy a megye településeinek háromnegyede ne váljon pestisfertőzötté. Ez azonban aligha róható fel kizárólag a megyei vezetésnek. Nyilvánvalóan a lakosság sem értette, és még kevésbé fogadta el, hogy a saját érdeke, hogy pestisgyanús települések lakóival ne érintkezzen, még ha személyes ismerősei vagy rokonai is azok. Az viszont már a megyei vezetés feladata lett volna, hogy kiépítsen egy olyan ellátási rendszert, amely a többségében csekély élelmiszertartalékkal rendelkező máramarosi települések életét az őrláncok közepette is biztosítja. Vélhetőleg ennek hiánya vagy sikertelensége jelentős mértékben

⁵⁸ Az 1704–1714 és 1738–1743. közötti pestisek terjedésének útvonalát az alábbi művek alapján végeztük: Hirsch 1860: I/196–197; Biraben 1975: I/függelék; Christensen 2003; Winkle 2005 és Kallioinen 2006.

⁵⁹ Lásd a 9. jegyzetben felsorolt irodalmat.

3. ábra

A pestis fertőzte települések száma Kelet-Magyarországon Károlyi Sándor jelentései szerint (1740–1743)

hozzájárult ahhoz, hogy a szomszédokkal történő veszélyes érintkezések minden valószínűség szerint a települések túlnyomó többségében az őrvonalak ellenére rendszeresen folytatódtak, ami egyenes utat adott a pestis továbbterjedésének is. Azt csak a havasi jellegű éghajlat és a bekövetkező tél tudta megállítani.

Az ellátás és rendfenntartás nem megfelelő megyei, regionális és országos szintjét és az adminisztráció és jelentésrendszer hiányosságait több tényezővel is indokolhatjuk. Egyrészt a lényegében saját területi szervekkel nem rendelkező központi hivatal (a Helytartótanács) működése még két évtizedes múltra sem tekinthető vissza, nem volt még igazán módja sem a megyei hatóságokkal való jó együttműködés kialakítására, sem körükben a megfelelő hivatalnoki magatartási modellt elterjesztésére. Másrészt kevés volt a megfelelően képzett, az adat-szolgáltatást segítő egészségügyi szakember. Harmadrészt az új hivatali központ, a Helytartótanács, illetve a kinevezett királyi pestis-biztos információval történő kiszolgáltatására kötelezett megyék nem hivatásos tisztviselői (amellett, hogy egy új, korábban nem létezett főhatóság bürokratikus kontrollja is szokatlan lehetett számukra) talán első ízben találták szembe magukat a modern közigazgatás igénye által támasztott tömeges hivatali feladatokkal. Ráadásul a szokatlan feladatokkal való szembesülés nem békés körülmények, hanem egy katasztrófa sokkhatása közepette történt, így nem csoda, hogy működésük nem tekinthető kifogástalannak. Mindez viszont arra is figyelmeztet, hogy az úttörőnek számító, Thaly Kálmán vagy Dávid Zoltán nevéhez fűződő összefoglaló munkák, melyek jelentős részben a központi hatóságok tevékenységére, valamint – a többnyire az elítélhető tartozó – szemtanúk levelezésére, naplóira építették kutatásaikat, csak az

első lépéseket teheték meg a két utolsó pestis történek feldolgozása terén. E járványok korszerű és biztosabb áttekintő eredményeket adó feldolgozásához még számos regionális forrásfeltárás és elemzés szükséges, és esetenként, ha lehet, túl kell lépni a gyakran döcögő hivatali ügyintézés aktáin, illetőleg elemezni kell az első pillanatban ide nem tartozónak látszó forrásokat (például adóösszeírásokat) is.⁶⁰ Más szóval részben el kell végezni a korabeli adminisztráció által be nem fejezett feladatokat ahhoz, hogy meghaladhassuk a nagy vonalakkal megrajzolt járványtörténeti összefoglalók hangzatoson puffogó, de kevés konkrétumot tartalmazó leírásokkal kiszínezett általánosságait, és egymásnak gyakran ellentmondó, többnyire nem eléggé megalapozott számadatait.⁶¹

Ami az időbeli megközelítést illeti, azt rögtön kétfelé kell bontanunk: egyrészt a pestis történetének befejeződésére, a járvány eltűnésére a vizsgált területről, másrészt a bekövetkezett katasztrófák népességre gyakorolt hosszabb távú hatására. Az első igen rövidre zárható. Az 1704–1714 közötti szakasz volt a pestis utolsó nagy európai fellobbanása. Mint fentebb említettük, az 1738–1743. évi járvány megállt a Kárpát medencében és már nem érte el az osztrák határt, az 1740-es éveket követően pedig a Kárpát medencét és ezen belül Máramarost sem fenyegeti többé a pestis, bár még évtizedeken keresztül kell aggódniuk miatta a lakosság és a hivatalos szervek.⁶² A szomszédos Erdélyben és Lengyelországban viszont még 1770–71-ig, Oroszországban, Ukrajnában, Moldvában és Havasalföldön pedig egészen 1814-ig több–kevesebb rendszerességgel továbbra is felüti a fejét a rettegett járvány, vagyis kelet felé térben és időben lépcsőzetesen szűnik meg.⁶³ A figyelmet ébren tartandó emellett a központi hatóságok egészen a 19. század első harmadáig rendszeresen utasítgatják a megyét a szomszédos területek közegészségügyi

⁶⁰ Jó példaként hivatkozunk itt Dávid Zoltán, Iványi Béla, Moess Alfréd és Vámosy István szemléletben és módszerben is igen különböző, de egyaránt igen hasznos munkáira. (Dávid 1971; Iványi 1965; Moess Alfréd 1975; Vámosy 1901.)

⁶¹ Ezzel arra célzunk, hogy Schultheisz Emil és Tardy Lajos (Schultheisz–Tardy 1964) vagy a 10 kötetes Magyarország története 4. kötetének pestisre vonatkozó és máig gyakran hivatkozott adatai történeti demográfiai és járványtörténeti szempontból nézve gyakorlatilag már hasznavetetlennek tekinthetők.

⁶² Alexandru Filipaşcu a pestis 1774 évi újabb jelentkezését is említi Máramarosban, azonban egyetlen forrásunk sem tud arról, hogy a fertőzés ekkor Galíciából vagy Moldvából áterjedt volna a megye lakosságára. (Filipaşcu 1997: 150.)

⁶³ A pestis járvány vonulatok fenti leírása mind térben, mind időben eltér az angol–amerikai és francia járványtörténetekben megszokottaktól. Utóbbiak saját környezetükre szűkített optikán keresztül – élesebben fogalmazva mondhatjuk úgy is, hogy provinciális módon – látják a pestis európai történetét. Abban gondolkodnak, hogy a pestis az 1660-as években pusztított utoljára, kivéve az 1720. évi marseilles-i járványt. Utóbbi jelentőségét, akár az áldozatok számát, akár a területi kiterjedést nézzük, ugyanakkor alaposan túlbecsülik. A 18. század eleji, Ukrajnától a Kárpát medencén át Bécsig, illetve a Baltikumon keresztül egészen Stockholmig vonuló pestis viszont valójában máig nem igazán került be az angolszász–frankofon szakmai köztudatba. Közép-Kelet-Európa és Skandinávia újkori pestisei – talán a német szakirodalmat kivéve – még manapság is kevésbé fontos perifériális régiók perifériális eseményeiként szorulnak háttérbe az 1665. évi londoni vagy az 1720. évi marseilles-i járvány máig újra és újratárgyalt, unalomig ismételt történetei mögé.

állapotának szemmel tartására, a bevándorlók figyelésére és az átmenő forgalom ellenőrzése érdekében még a 18. század folyamán felállított határ menti vesztegzár állomások karbantartására.⁶⁴

Ha áttekintjük a két, írásunkban tárgyalt pestis hosszabb távú demográfiai hatását Máramaros vármegyében, akkor a következő megállapításokra juthatunk. Az 1710. évi pestis részben a halálozások, részben az elvándorlások következtében 10–20 százalék közötti népességvesztést okozott Máramarosban, míg az 1742–43. évi járvány a lakosság 42–43 százalékát ragadta el és körülbelül 10 százalékát készítette menekülésre, tehát az összesített lélekszám csökkenés minden bizonnyal elérte az 50 százalékot.

A halandóság 11–12-szeresére ugrása, alig hat hónap alatt a népesség felére csökkenése, mai eszünkkel azt gondolnánk, összeroppant egy társadalmat. Ha azonban az első népszámlálás 1785. évi első időmetszetének 104 ezer fős össznépesség adatára nézünk, akkor azt kell megállapítanunk, hogy Máramaros nem hogy összeroppan, hanem az 1740 körüli állapothoz képest lakosságát valamivel több, mint 40 év alatt megduplázza. Ha pedig az egész időszakot tekintjük, akkor azt látjuk, hogy az 1710-től a népszámlálásig terjedő, összességében 75 év alatt a megye lakosságát a két járvány ellenére három és félszeresére növeli. Noha, mint azt már említettük, anyakönyvi elemzések hiányában nem tudunk még vázlatos képet sem rajzolni a pestist megelőző, illetve azt követő népmozgalmak jellemzőiről, nyilvánvaló, hogy ilyen növekedés sem kizárólag a természetes szaporodás, sem kizárólag a bevándorlás révén nem képzelhető el. Ez az évi 2 százalékot megközelítő mértékű népességnövekedés ebben a korszakban csak igen magas természetes szaporulat és nagymértékű bevándorlás *együttes* fennállása esetén lehetséges. A kiemelkedően gyors népességnövekedési folyamat viszont egyértelműen azt mutatja, hogy még ez az egykori magyarországi viszonyok között szokatlan méretű katasztrófa sem roppantotta össze Máramaros világát sem társadalmi, sem lélektani, sem biológiai értelemben, a terület vonzása és dinamizmusa egyaránt megmaradt.

Hogy mindezt egy kissé világosabban lássuk, megpróbáltuk rekonstruálni töredékes adatainkból a megye 18. századi népességfejlődését az első népszámlálásig bezárólag. Miután pontos népességszám adatunk a záró időpontot megelőző időszakból nincs, a rekonstrukciót csak a háztartások száma alapján tudtuk megtenni (12. táblázat). Az összeállításból két következtetés vonható le. Az egyik az, hogy a megyében a magyarországi mércével mérve is igen magas, 15 százalékot is meghaladó arányú nemesség számának hullámlása (rövid távú csökkenése és hosszú távú növekedése) jóval visszafogottabb, mint a nem nemes népességé. Vagyis a félre eső Máramaros megye adatai is visszaigazolják azt a sokszor leírt feltételezést, hogy a hagyományos világ katasztrófái a társadalom némileg jobb módú részét mintha kevésbé érintenék. Vizsgálatunk szempontjából azonban talán még lényegesebb az a tény, hogy miközben a kiváltságokkal nem

⁶⁴ Linzbauer 1852/II; Berindei 1972; Huttmann 2000.

12. táblázat

Máramaros megye falusi háztartásainak változása (1710–1785) a)
I. A háztartások száma

Év	Máramaros megye			Kaszói járás		
	Nemes	Nem nemes	Összes	Nemes	Nem nemes	Összes
Háztartások						
(1710) ^{b)}	2033	4897	6930	428	388 ^{c)}	(763) ^{c)}
1715	1709	3507	5216	411	308 ^{c)}	(719)
(1740) ^{b)}					1410	
1743					643	
1757	2337 ^{d)}	6904	9241	547 ^{d)}	662	1209
1771		10900			1050	
1785	3600	15471	19071	730	1664	2394

a) 1710 és 1715 sőjavadalmi, 1742–1757 dicalis, 1771 a Conscriptio Animarum, 1785 az első népszámlálás alapján számítva.

b) A járvány előtti állapotra vonatkozó becslült adat.

c) Mind a menekült, mind a helyben maradt jobbágyok és zsellérek összeírása hiányosnak tűnik.

d) 1755 évi nemesi összeírás adata.

II. Növekedési indexek (1785=100)

Év	Máramaros megye			Kaszói járás		
	Nemes	Nem nemes	Összes	Nemes	Nem nemes	Összes
Háztartások						
(1710) ^{b)}	56	32	36	59	23	32
1715	47	23	27	56	19	30
(1740) ^{b)}					85	
1743					39	
1757	65	45	48	75	40	51
1771		70			63	
1785	100	100	100	100	100	100

Forrás: a szerző számításai

rendelkező emberek lélekszáma elképesztően nagy mértékű hullámzásokon megy át, de ugyanakkor ez a csoport hihetetlen vitalitással rendelkezik, és gyakorlatilag egy generációnyi idő alatt újraképezi, majd azt követően ismét megduplázza önmagát. (Mai lassan mozgó, pesszimizmusra hajló világunkban jó lenne e folyamatokat talán közelebbről is megismernünk.)

Az is igen érdekes jelenség végül, hogy mennyire maradt meg mindez a társadalom emlékezetében. Mint említettük, a pestisek tényleges pusztításának méretei tulajdonképpen egészen szűk körtől eltekintve nem váltak ismertté és nem igazán váltak a kollektív tudat részévé. Már az évszázad végén sem igen találkozunk a megye lakosságát felére csökkentő járvány emlékével. Az egy-két

generációval később keletkezett iratokban mindössze egy alkalommal látunk erre történő utalást: egy 1790. évi técsői kihallgatáson említi két román kihallgatott, hogy „pestisi [születésű] vagyok”⁶⁵, vagyis a katasztrófa már csak, mint időjelző szerepel a túlélő generáció tudatában, a 19. században pedig a források hallgatása arra utal, hogy a pestis emléke a mindennapi életből gyakorlatilag eltűnik. Felülírja a kolera és a napi élet egyéb problémái.⁶⁶ Manapság a tömegkommunikáció által vizuális sokkolásra törekvő módon bemutatott olyan baleseteken és időjárási rendellenességeken rémüldöznek a néző, olyan események váltanak ki a helyszínen pánikot, a helyszíntől több száz kilométerre pedig súlyos aggodalmat, amelyek súlyukban, veszteségeik méretében és arányában gyakorta a két-háromszáz évvel ezelőtti katasztrófák század vagy ezred részét sem érik el. Elgondolkoztató, ha a két reakciót egymás mellé állítjuk – lehet, hogy mégis csak lenne mit tanulnunk a régi korok egyszerű viszonyai között élő emberétől?

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Magyar Királyi Kancellária

A 27 Litterae comitatum (MOL Filmtár)

A 39 Acta generalia

Helytartótanácsi Levéltár

C37 Acta sanitatis

Magyar Kamara Levéltára

E 156 Urbaria et conscriptiones (MOL Filmtár)

Gubernium Transylvanicum Levéltára

F 49 Vegyes conscriptiok (MOL Filmtár)

Károlyi család levéltára

P397 Acta oeconomica

Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammerarchiv – Bécs

Anhang vermischter ungarischer Gegenstände

XVI-XVIII. századi összeírások

W 183 Máramaros megye (MOL Filmtár)

Kárpátontúli Terület Állami Levéltára – Beregszász

Máramarosi öt koronaváros 1453–1911

11165-11194. doboz (MOL Filmtár)

⁶⁵ MOL Filmtár 11217. doboz (Beregszászi Levéltár, Fond 61, op. 1. no. 667.)

⁶⁶ Czébély Lajos szerint Visken a 20. században a „népi emlékezet” – a 20. században élt generáció – már kolerajárványként tartotta számon az 1742. évi pestist. (Czébély 2002: 75.)

- Arhivele Naționale ale României, Direcția Maramureș, Baia Mare (ABM)
Máramaros vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei, 1705–1712.
Az 1715. évi országos összeírás 2004. Bp. Arcanum – Országos Levéltár. (DVD Rom.)
Bánkúti Imre (összeáll.) 1992: *Iratok Máramaros vármegye történetéhez (1703–1711)*.
Budapest
- Daday András 1963: Adatok a Máramaros megyei febris putrida történetéhez (1787)
Adattár. *Orvostörténeti Közlemények* 27. 281–86.
- Egyetemes névtár 1912: *A magyarországi református egyház egyetemes névtára az 1912. évre*. Református Egyetemes Konvent, Budapest
- Iványi Béla 1965: Részletek a magyarországi fertőző betegségek történetéből. Adatok a körmendi levéltárból, a pestis XVI–XVII. századi történetéhez (1510–1692).
Orvostörténeti Közlemények Suppl. 3. 5–230.
- Komáromy András 1910: Máramaros vármegye jegyzőkönyveiből. *Történelmi Tár* 11. 161–186.
- Lexicon Locorum 1920: *Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása*.
Hornyánszky, Budapest
- Linzbauer, Xav. Franciscus 1852–1861: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Typ. Reg. Sci. Universitatis, Budae
- Magyary-Kossa Gyula 1929–1940: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. (Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára) 121–122, 128, 168. Eggenberger – Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest
- Nagyvárad 1909. *Schematismus venerabilis cleri Magno-Varadiensis graeci-ritus catholicorum ad annum Jesu Christi 1909*. Carmen, Nagyvárad
- Poszvék Sándor (szerk.) 1903: *A magyarországi ág. hitv. evang. keresztyén egyház névtára az 1903. évben*. Romwalter, Sopron
- Réthly Antal 1962: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Réthly Antal 1970: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Schraud, Franciscus 1802: *Historia pestis Sirmiensis annorum 1795 et 1796*. I. Budae
- Szamosujvár 1914: *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Szamosujváriensis romenorum graeci ritus catholicorum pro anno domini MCMXIV*. Typ. Dioecetano, Szamosujvár
- Thaly Kálmán (közl.) 1873–1874: *Archivum Rákócziánium I-II. Rákóczy Ferencz fejedelem leveles-könyvei, levéltárának egykorú lajstromaival, 1703–1712*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Tokody Ödön (szerk.) 1880: *A magyarországi római és görög katolikus papság egyetemes névtára 1880-ra I*. Csanád Egyházmegyei Könyvnyomda, Temesvárott
- Vámosy István 1901: *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban*. Stampfel, Pozsony

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ágoston Gábor 1998: Demográfiai és etnikai viszonyok a 16. századi Magyarországon. In: Font Márta (szerk.): *A Kárpát-medence etnikai és demográfiai viszonyai a honfoglalástól a török kiűzéséig: oktatási segédanyag*. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 47–61.
- Appleby, Andrew B. 1980: The disappearance of plague: a continuing puzzle. *Economic History Review* 33. 2. 161–173.
- Bélay Vilmos 1943: *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig*. (Település- és népiségtörténeti értekezések 7.) Sylvester nyomda, Budapest
- Benczik Gyula 2000: „Midőn rajtunk volt az Isten ostora...” – az 1710/1711. évi pestisjárvány Vas megyében. *Előadások Vas megye történetéből*. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 253–259.
- Benedictow, O. J. 1987: Morbidity in historical plague epidemics. *Population Studies* 41. 401–431.
- Berindei, Dan 1972: Știri consulare austriece privind epidemia de ciumă din principatele Române în anii 1812–1814 In: Gheorghe Brătescu (szerk.): *Din istoria luptei antiepidemice în România. Studii și note*. Ed. Medicală, București, 195–198.
- Bidermann, H. I. 1862–1867: *Die ungarische Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte*. I–II. Innsbruck
- Biraben, Jean-Noël 1975: *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. I–II. Mouton, Paris–Le Haye
- Bodosi Mihály 1993: Dunántúli 18. századi pestisjárványok különös tekintettel Somogyra. *Somogy megye múltjából* 24. 77–102.
- Bradley, Leslie 1977: The most famous of all English plagues: a detailed analysis of the plague at Eyam, 1665–1666. In: *The plague reconsidered. A new look at its origins and effects in 16th and 17th century England*. Local Population Studies, Matlock, 63–95.
- Carmichael, Ann G. 2003: Plague and more plagues. *Early Science and Medicine* 8. 3. 253–266.
- Cernovodeanu, Paul – Binder, Paul 1993: *Cavalerii apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*. SILEX, București
- Christensen, Peter 2003: “In these perilous times”: plague and plague policies in early modern Denmark. *Medical History* 47. 413–450.
- Cohn, Samuel K. Jr. 2002: The Black Death: end of a paradigm. *American Historical Review* 107. 6. 703–738.
- Czébely Lajos 2002: *Visk története*. Kárpátaljai Kulturális Szövetség, Ungvár
- Cziplé Sándor 1908: *A máramarosi püspökség kérdése*. Doktori értekezés. H.n.
- Dávid Zoltán 1971: Az 1738/43. évi pestis pusztítása Bihar megyében. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969–70*. 181–199.
- Dávid Zoltán 1973: Az 1738–40. évi pestisjárvány pusztítása Magyarországon. *Orvos-történeti Közlemények* 69–70. 75–130.
- Del Panta, Lorenzo – Livi-Bacci, Massimo 1979: Chronology, intensity and diffusion of mortality in Italy, 1600–1850. In: Charbonneau, H. – La Rose, A. (szerk.): *The*

- great mortalities. Methodological studies of demographic crises in the past.* I.U.S.S.P., Liège (Ordina Editions) 69–81.
- Duncan, Christopher J. – Scott, Susan 2005: What caused the Black Death? *Postgraduate Medical Journal* 81. 315–320.
- Faragó Tamás 1998: A máig érő múlt: vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában. *Demográfia* 41. 1. 7–38.
- Faragó Tamás 2000: Spontaneous population movements in the Hungarian Kingdom during the early eighteenth century with special attention to the Croatian and Serbian immigration. In: Roksandić, Drago –Štefanec, Nataša (szerk.): *Constructing border societies on the Triplex Confinium.* (History department working paper series, 4.) CEU, Budapest, 187–203.
- Faragó Tamás 2001: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *Történeti demográfiai évkönyv* 2. 19–64.
- Faragó Tamás 2005: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. *Történeti demográfiai évkönyv* 6. 19–78.
- Fazekas Árpád 1979: Szabolcsi adatok a pestisjárványok történetéhez. *Orvostörténeti közlemények* 24. (86). 91–106.
- Filipașcu, Alexandru 1997 [1940]: *Istoria Maramureșului.* Baia Mare
- Fügedi Erik 1981 (1969): A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása. In: Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Magvető Kiadó, Budapest, 387–397.
- Györffy György 1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 4. köt. Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Hirsch August 1860: *Handbuch der historisch-geographischen Pathologie I.* Enke, Erlangen
- Hollingsworth, Mary F. – Hollingsworth, T. H. 1971: Plague mortality rates by age and sex in the parish of St. Botolph's without Bishopsgate, London, 1603. *Population Studies* 25. 1. 131–146.
- Huttmann, Arnold 2000: *Medizin im alten Siebenbürgen. Beiträge zur Geschichte der Medizin in Siebenbürgen.* Hora, Hermanstadt
- Jancsó Béla é. n.: *Date noua despre epidemia de ciumă din 1742–43 din Ardeal.* Grafic Record, Cluj
- Kallioinen, Mika 2006: Plagues and governments: the prevention of plague epidemics in early modern Finland. *Scandinavian Journal of History* 31. 1. 35–51.
- Kis Domokos 1993: Erdélyi bujdosók és a pestis. Adalékok a pestis elleni védekezés történetéhez (1708–1711). *Orvostörténeti Közlemények* 141–144. 83–105.
- Kiss Ernő 1931: Pestisjárványok pusztítása Debrecenben 1585-től 1754-ig. *Népegészségügy* 12. 1–10
- Kováts Zoltán 1973: A népesség. In: Módy György (szerk.): *Hajdúnánás története.* Városi Tanács, Hajdúnánás, 33–86.
- Kövér Sándor 1965: A fekete halál Hajdúböszörményben (1739). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 48. 567–578.
- Lehoczky Tivadar 1996 [1881–1882]: *Bereg vármegye.* Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Kiadó, Budapest–Beregszász

- Livi-Bacci, Massimo 2000: *The population of Europe: a history*. (The making of Europe.) Blackwell, London
- MacKenzie, Debora 2003: Case reopens in Black Death cause. *New Scientist* Sept. 11.
- Márki Sándor 1910: *II. Rákóczi Ferenc*. III. Budapest (Arcanum DVD III.)
- Moess Alfréd 1975: Az 1739–40. évi pestisjárvány a távolból és a közelből. *Orvostörténeti közlemények* 75–76. 59–85.
- Moess Alfréd – Román Éva M. 1980: Az utolsó nagy pestisjárvány Debrecenben. Adalékok az 1739. évi járvány történetéhez. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 7. 117–130.
- Nagy Lajos 1981: Az 1713. évi pécsi pestis-járvány. *Orvosi Hetilap* 122. 40. 2488–2490.
- Novák László 1982: Pestis-, himlő- és kolerajárványok Pest-Pilis-Solt vármegyében a XVIII–XIX. században. *Bács-Kiskun megye múltjából* 4. 321–323.
- Őri Péter 2005: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. *Történeti demográfiai évkönyv* 6. 115–162.
- Pakot Levente 2005: Házasságkötés pestis idején. Magyarigen 1738–1789. *Történeti demográfiai évkönyv* 6. 163–188.
- Panzac, Daniel 1986: *Quarantines et lazarets. L'Europe et la peste d'Orient (XVIIe-XXe siècles.)* Édisud, Aix-en-Provence
- Pap József 1909: *Adalékok Máramaros történetéhez*. M. Függetlenség, Máramarossziget
- Schofield, Roger 1977: An Anatomy of an Epidemic: Colyton, November 1645 to November 1646. In: *The plague reconsidered. A new look at its origins and effects in 16th and 17th century England*. Local Population Studies, Matlock, 95–126.
- Schofield, Roger 1979: Microdemography and epidemic mortality: two case studies. In: Sundin, Jan – Söderlund E. (szerk.): *Time, space and man. Essays on microdemography. Reports from the Symposium*. Almquist and Wicksell, Stockholm, 53–67.
- Schultheisz Emil – Tardy Lajos 1964: A magyarországi járványok történetéből. *Történelem* 2. 3. 111–156.
- Scott, Susan – Duncan, Christopher J. 2001: *Biology of plagues: evidence from historical populations*. CUP, New York
- Sharpe, Pamela 1995: Further analysis of the victims of plague in Colyton, 1645–46. *Local Population Studies* 54, 66–68.
- Signoli, Michel et al. 2002: Paleodemography and historical demography in the context of an epidemic. *Population-E* 57. 6. 829–854.
- Slack, Paul 1981: The disappearance of plague: an alternative view. *Economic History Review* 34. 3. 469–476.
- Slack, Paul 1985. *The impact of plague in Tudor and Stuart England*. Routledge and Kegan Paul, London–Boston
- Sohajda Ferenc 2005: A halandósági válság témája az utolsó tizenöt év történeti demográfiai irodalmában. *Történeti demográfiai évkönyv* 6. 7–18.
- Szilágyi Sándor 1898: *A magyar nemzet története VII. Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)*. Budapest
- Szoleczky Emese 2004: *A buszti vár története*. PhD értekezés. Kézirat.
- Takáts László 1980: Az egészségügy szervezése a Rákóczi szabadságharc idején. In: Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 183–201.

- Tekse Kálmán 1969: A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. *Demográfia* 12. 1–2. 23–48.
- Thaly Kálmán 1879: A pestis Magyarországon 1708–1711-ben. *Pesti Napló* 30. 25–26.
- Twigg, Graham I. 1989: The Black Death in England: an epidemiological dilemma. In: Bulst, Neithard – Delort, Robert (szerk.): *Maladies et société XIIe-XVIIIe siècles. Actes du colloque de Bielefeld novembre 1986*. 75–98. CNRS, Paris
- Winkle, Stefan 2005: *Geisseln der Menschheit: Kulturgeschichte der Seuchen*. Artemis&Winkler, Düsseldorf